

ТҮНГІ САРЫН

Төрт актылы, алты суретті пьеса

ҚАТЫСУШЫ АДАМДАР

М а й қ а н — “Жыландының” болысы. Олжай руының ең жуан ауылынан, 40 жаста.

Б и б і ш — әйелі, “Жүзтайлақ” деп атанған сұлу, 28 жаста.

Н ұ р қ а н — болыстың інісі және кандидаты, 28 жаста.

К ө р і м (К ә к е н) — қазақ адвокаты, ұлтшыл оқығандардың бас адамдарының бірі, Майқанның досы.

Ж ү н і с (Ж ү к е) — оқыған. Қарсақ руынан. Жазғы демалыста елде жүрген қызметкер. Зор денелі, мықты жігіт, жасы 25-26-да.

С а п а — мұғалім. Жасы 30-да. Ғалия шәкірттерінен.

Ж а н т а с — кедей. Езілген аз ру. Борсақтан шыққан балуан, әрі мерген. Жас шағы болыс қолында жалшылықта өткен, жасы 30-да.

М ө р ж а н — қалыңдығы, болыс ауылындағы кедей қызы, 19-да.

О я з К а з а н ц е в — қазақуар, тіс қаққан, ескі ояз.

Ж ү м а ж а н — Мөржанның бауыры, жасы 17-де, болыс ауылының биешісі.

С ө р у а р — мұғалімнің әйелі. Татар қызы. Өзі де мұғалім. Пікірлі әйел, 28-де.

Қ ы д ы р б а й (Қ ы д ы ш) — болыстың оң қолы, партия басы, ақсақалы, руы Олжай, жасы 60 шамасында.

Т ә н е к е — Борсақ руының өткір шалы, кедей, жасы 50-де.

Д і л д а — Жантастың шешесі, 50-де. Болыс үйіндегі малай қатын.

Ш а т а қ а н — болыстың жылқышысы, тілеулес.

Б ө р і б а с а р

Б о й б е р м е с

Болыстың малшылары, бірінің аты Қыдырбай, екіншісінің аты Нұрқан еді. “Жүзтайлақ” жаман иттің аты “Бөрібасар” деп, екеуіне де өз иттерінің атын қойып, солайша атап жіберген.

С е м е н о в — подьесаул. Карательный отряд бастығы (казак-орыс), офицер.

Ж і г і т т е р, ә й е л д е р, ш а л, ө с к е р.

БІРІНШІ АКТ

Бірінші сурет

Болыс аулының сырты. Шалғын. Аз ғана тоғай, бұлақ. Жүзтайлақ серуенге шыққан. Басында қара мақпал шапан, қолы толған алтын жүзік, жұмыр білезіктер. Құлағында алтын сырға — шенбер сырға. Аяғын шайпаң басады. Артын ала Мөржан құманын ұстап келе жатады.

Көрініс

Жүзтайлақ. Ей, қыз, неге үндемейсің?

Мөржан. Не айтайын мен.

Жүзтайлақ. Не дедім мен саған? Неғып сазарып қалдың?

Мөржан. Айтсам да ауыр, айтпасам да ауыр.. Енді айтайын!

Жүзтайлақ (*паңданып, сырт қаран*). Бәсе айт, жетті енді. Бұрын көнбей келіпсің, енді міне мені салып отыр. Ол саған аз сыбаға ма?

Мөржан (*тамсанып*). Япыр-ай, жеңеше-ай, маған шен беріп тұрғандай сөйлейсің-ау!

Жүзтайлақ. Күйіп кеткірдің зілдісің... Тілімді қайрайын деп пе едің?

Мөржан. Буынсыз жерге пышақ салған соң қайтейін...

Жүзтайлақ. Тоқтат енді қылымси бермей. Мен айтқан соң буынсыз болмайды. Кімнен тартынасың? Біздің ауылдың буы ғой асқақтап тұрғаның (*Тоқтап.*) Не қыласың, сорлы! Мен айтқан соң өлдің ғой! Сөз сол.

Мөржан. Жоқ, жеңеше, бұл жерде тілінді алмаймын...

Жүзтайлақ (*бастырмалатып*). Немене? Кімнен өулие едің? Тең көрмей тұрмысың әлде, бекзада неме?

Мөржан. Жантастың көзіне шөп салмаймын.

Жүзтайлақ. Е, ол сенің көзіңе шөп салмайды ғой (*кекетіп*), көзің жеткен ғой, тегі! Жантас кімнің Жантасы? (*Сықылықтап күліп.*) Біліп пе ең?

Жүніс, Нұрқан шығады, екеуі де жақсы киінген.

Көрініс

Ж ү н і с (*қалжақтап, ойнап*). Бәрекелді, жолы болар жігіттің дәйім жеңгесі осылай келсеші! Жеңешемдей болсашы! (*Бибішке үйіріліп.*) Әттең, дәурен!

Ж ү з т а й л а қ (*бұған салқын қарап, басындағы шапанын иығына түсіріп зілмен*). Немене тәйтiктенiп? Шырағым, байқа, құрбың бар ма мұнда?

Ж ү н і с. Ойбай, жеңешетай, ренжіп қалдыңыз ба? (*Қысылып күліп.*) Менікі жай еркелегенім еді!

Ж ү з т а й л а қ (*Нұрқанға*). Ағаңмен екеуіңнің қасыңа ергеннің бәрі дәйім өстіп, асып кеткенін сезбей қалады-ау, Мырза жігіт.

Н ү р қ а н. Жеңеше-ау, асып не қылды? Кісі басына-тын кісі сен емес қой. Несіне ұялтасың?

Ж ү з т а й л а қ (*тыңдамай, Нұрқанға*). Қойшы, Мырза жігіт... Әмісе орныңды ұмытасың!

Н ү р қ а н. Ай, жеңеше-ай!

Ж ү з т а й л а қ (*жарыса*). Мына біреу күң де теңтұсың бола қапты, жауап қатып!

Н ү р қ а н. Е, бәсе, Мөржанды айтсайшы! Мен десе аза бойы қаза тұрады. Тәрізі, қорықса керек менен. Не жазған кісі екем осы мен? Білдің бе, жеңеше?

Ж ү з т а й л а қ (*жақтырмай*). Сөзіңе болайын!

Н ү р қ а н (*жалт қарап*). Апыр-ау, тағы не жаздық?

Ж ү з т а й л а қ. Ат-шапаныңды неге атамайсың одан да?..

Ж ү н і с (*Нұрқанға*). Тәйірі, Мөржан сенің тіліңді қайырайын деп жүр деймісің, арадағы кісі жаңсақ айтып жүрген де!

Н ү р қ а н. Өзім де солай ойлаймын, ең соңғы рет жеңешемнен айтқызығаным сол ғой.

Ж ү н і с. Енді жеңешем салмақ салған соң болғаны ғой! Не сөз бар?

М ө р ж а н. Сіздерге ойын керек қой.

Ж ү н і с. Бәрекелде, ойнамайтын, күлмейтін жастық бола ма? Ойынымыздан айырмасын, Мөржантай!

М ө р ж а н. Қақпай тас ойнағандай.

Н ү р қ а н. Ажар салатын жеңешем, айтқызатын мен. Сенің әлі де олқың бар ма осы?

М ө р ж а н. Жөнге жұмсаса бір сәрі... Мазаққа...

Н ү р қ а н. Менімен жақын бол деген саған мазақ

көрінеді екен? Теңің емеспін ғой, тегі... Солай дерсің әлде?
(*Күледі.*)

М ө р ж а н. Арам жүріске не деп мәз болайын, мазақ демей...

Ж ү н і с. Махаббат, жастық, онда арам, адал деген болмайды, Мөржан. Ондай сөзді қой сен!

Н ү р қ а н (*кекетін*). Әлде нақ сүйерім болмақ шығарсың (*Күлін.*) Әлемнен асыпсың ғой, сен!

М ө р ж а н. Әркімнің өз нақ сүйері бар шығар.

Ж ү з т а й л а қ. Көргенсіздің сөзін...

М ө р ж а н. Сізге тең болмағанмен өз теңім табылар.

Ж ү з т а й л а қ. Шатқызба енді мынаны...

Ж ү н і с (*Нұрқанға*). Не понимает, дура!

Кетеді.

К ө р і н і с

Ж ү з т а й л а қ (*жалғыз*). Сені адал қатын, жақсы қатын дегізіп, онымен төтті дәурен сүргізіп, тыныш қарап отырармын мен. Сіңірі шыққан күң, менің иығымнан түскенге сен неге місе қылмайсың! Мырза жігіттен қалған сарқытқа Жантас неге шүкірлік етпейді? Болыс төсегін арамда да, өзіндікін тағы амандап қал (*Кекетін күлін.*) Жоқ, шырақ, өйтсең ойын бұзылады (*тоқтан*), Жүзтайлақ сүйсе де тістеп сүйіп әдеттенген.

Жүніс қайта шығады.

К ө р і н і с

Ж ү н і с. Жеңеше, айтпасам ішке қату боп байланады.

Ж ү з т а й л а қ (*күлін*). Енді қату деген сөз шықты ма?

Ж ү н і с. Я, теріс пе?

Ж ү з т а й л а қ. Бұдан бұрын “өрт еді, уланды, дерттенді” деп едің. Енді мына бір пәлесі тағы шықты. Осы сіздің ішіңіз-ақ ластан арылмайды екен! (*Күледі.*)

Ж ү н і с. Соққыңыз қатты, неге аямай серпесіз?

Ж ү з т а й л а қ. Олай болса ашулансаңызшы! (*Күледі.*)

Ж ү н і с. Ынтықпын, сондықтан ашулана алмаймын. Аямассыз ба?

Ж ү з т а й л а қ. Бала, не қыласың бізбен ойнап?

Жығылып қалсаң мұрның қанайды *(күледі.)* Жылап жүрерсің...

Ж ү н і с. Сонда да талмаймын. Бәрібір сізсіз атар таң, шығар күн жоқ. Қаната, жылата бер.

Ж ү з т а й л а қ. Біздің сын ауыр келеді... Бұғанан қатпаған. Салмағым салсам майысып қаларсың.

Ж ү н і с *(жақындап)*. Тымқұрмаса саусағыңның ұшынан бір сүйейінші *(Ұмтыла береді.)*

Ж ү з т а й л а қ *(зілмен)*. Тарт... *(Анау тоқырап қалады.)* Өзің айтшы *(күліп)*, неменені қызығайын? Қояберген шашыңа қызығайын ба әлде? *(Күледі.)*

Ж ү н і с. Япыр-ай, қорламасаңызшы, сынаңызшы. Сүйгендігім үшін отқа түс десеңіз отқа, суға десеңіз суға түсейін.

Ж ү з т а й л а қ. Батыр, осы у, от дегенді қойшы. Мен бір көрікші ме едім, “отқа сал да суға сал” деп қара темір ұстағандай *(күледі.)*

Ж ү н і с. Не деген нұрлы, не деген сиқырлы! Бірақ неткен алыс сұлу. Дарига оң көзіңе ілінетін күн болар ма, жоқ па?

Ж ү з т а й л а қ *(қарап тұрып, аз емексігендей болып, жақындап күліп)*. Жарайды, сынайын... Бірақ асықпайсың, көп сынаймын, төзесің. Біздің көмей үлкен көмей, бала... Өкініп жүрме тек.

Шығады. Артынан қуанып Жүніс те кетеді.

К ө р і н і с

Жантас пен мұғалім шығады.

М ұ ғ а л і м. Ие, қиын күн туды. Сын кезең. Милләт халі мүшкіл.

Ж а н т а с. Алғаш, алады дегенге бір-ақ ай өтті. Енді міне спескі.

М ұ ғ а л і м. Ел өзі мына Майқанмен сөйлесті ме?

Ж а н т а с. Ел Майқанды сөйлеспей-ақ біледі ғой. Жалғыз-ақ, осы сіз қалайша дәме қыласыз? Соныңызды айтсаңыз екен!

М ұ ғ а л і м. Қалайша деп, өзгені қойғанда оның да жан күйері бар емес пе? Қия ма?

Ж а н т а с. Жан күйерінен бірде-бір кісі кетпейді. Орналастырып жатыр.

М ұ ғ а л і м. Қойшы!

Ж а н т а с (*кекетіңкіреп*). Бәрежелде, өте жақын адамдары тіпті спесіктерде жоқ, ал.

М ұ ғ а л і м. Өзге елді, көпті қайтеді? Кіммен кісі болып отыр?

Ж а н т а с. Көп дейсіз бе? (*Күледі.*) Көпке сеніп қора салғызып жатыр, ұқтыңыз ба?

М ұ ғ а л і м. Қора дейді, о несі?

Ж а н т а с. Биыл мал көбейеді. Бұрынғы қора тарлық қылады дейді. Тыңнан. Борсақ жерінен мал қора салғызғалы жатыр.

М ұ ғ а л і м. Ғажап. Менің күтпеген характерім бұл кісіден. Онсыз да Олжай сіздің елді жылатумен келмеп пе еді? Бұл әлі осындай ма еді өзі?

Ж а н т а с. Жылату ма? Борсақ, Борсақ емес, бұларға бауырсақ қой.

М ұ ғ а л і м. Хикмет, бұ да көп болыстың бірі болғаны ма?

Ж а н т а с. “Ұлықтан шен алып, дәреже де алып отырған бай, болыс әр жерде өз елін сатып отырады”, — деп өзіңіз айтпап па едіңіз? Мен сол сөзіңізден бері қарай, тап осы Майқан болыстың басқан ізін бұлжытпай танитын болып едім.

М ұ ғ а л і м. Әлде, сен бір-ақ жағынан қарайтын шығарсың? Бұл газет оқиды, пікірлі адам, Көкендей адвокат, милләтшіл, басшы, оқыған досы да бар.

Ж а н т а с. Дос емес, сол адвокатыңыз Майқанмен қыз беріп, құда болмақ дейді ғой.

М ұ ғ а л і м. О да ғажап екен... Қалайша? Бұл өзгелерден бөлек болса керек еді ғой.

Ж а н т а с. Мен сіздердей көзі ашық адам емеспін, бірақ ер батқан соң жорғалық шығады. Біз болыстың айласы мен салмағы арқамызға аяздай батқан елміз. Сондықтан көргішірек болған шығармыз.

М ұ ғ а л і м. Онда елдің басшысыз болғаны ма? Жоқ, ең болмаса, ана адвокат Көкеннің пікірін білу керек.

Ж а н т а с. Оны өзіңіз сынарысыз... Әйтеуір елдің шыдамы таусылып барады.

М ұ ғ а л і м. Ел не істей алады?.. Адасады ғой сорлы!

Ж а н т а с. Бәрібір тасты жапалаққа ұрсаң да, жапа-

лақты тасқа ұрсаң да жапалақ өледі деген. Елге де сын, басшыға да сын болар.

М ұ ғ а л і м. Мүшкіл, мүшкіл хал.

Ж а н т а с. Мұғалім! Мектебіңізден оқымасам да қасыңызда жүріп көп тәрбие алып едім. Туған өкемнен көрмеген ұстаздық көрдім, тіпті көп алғыс айтам осы үшін...

М ұ ғ а л і м. Бар болғыр, оның несін айтасың? Мен де сенің ерлігіңді көз алдыма тұтып, жақсы көрмеймін бе?

Ж а н т а с. Бәрекезде. Жақсы айттыңыз, ендеше, бір нәрсе сұрайын.

М ұ ғ а л і м. Сұрама деген кісі бар ма? *(Күліп.)* Сен немене саптаса сатып?

Ж а н т а с. Ендеше, өзгені қояйық, осы өз басыңыз кіммен боласыз. Ел сізді біледі. Жақсы көреді. Сіз болсаңыз болады...

М ұ ғ а л і м. Мен бе? Ойлану керек. Көкеңмен бір тілдеспей болмайды. Бірақ түбінде ел қажығалы, қайғылы бір халдің үстіне келіп, болыс бір бөлек, көпшілік бір бөлек кететін болса, мен әрине сендермен, көпшілікпен болармын.

Ж а н т а с *(жылдам басып мұғалімнің бір қолын екі қолымен қысып сілкіп)*. Бәрекезде!.. Менің естімегім осы еді...

М ұ ғ а л і м. Сенің түбің Борсақ болғанда менікі де сонан қашық емес қой. Болыс емес, жыныстасым сенсің ғой.

Ж а н т а с. Аузыңнан айналайын, мұғалім-еке! Өзің айтқан сорлы елің жылағалы тұр. Соның көз жасын сүртер болсаң жынысыңды ақтағаның.

Осы кезде сырттан Мөржан даусы шығады. Жантас, мұғалім тыңдайды. Аздан соң Нұрқан Мөржанды қуа шығады. Алыс-жұлыс.

М ө р ж а н. Шыбын құрлы болма дейсіндер ме? Шыбын да жанын қорғайды! Көнбеймін қорлыққа. Қорлыққа көнгенше өлгенім артық.

Н ұ р қ а н. Күң, қатыным болғанға неге қуаңбайсың, сен күң. Осы сені менің қолымнан кім алады.

Нұрқан ұстап сүйе берем дегенде, Жантас шығады. Артынан мұғалім, Жүзтайлақ, Жүніс шығады.

К ө р і н і с

М ө р ж а н (*Жантасқа қарай жүгіріп*). Жантас-ай, ниеті қалай еді мыналардың!..

Ж а н т а с (*қарап жіберіп, жайды ұғып*). Нұрқан мырза, бұл не ойлағаның? (*Жүзтайлақ сазарып, түйіле қарап тұрады.*)

Н ұ р қ а н. Жарайды, сен таусылатын ештеме бола қойған жоқ әзірше...

Ж а н т а с. Е, басыңа ойнақтасам да көтере бер дейсің ғой!

Н ұ р қ а н (*Жүністен темекі алып тартады*). Айтып тұрғаның не өзі.

Ж а н т а с. Ұқпай тұрған шығарсың?

Н ұ р қ а н. Ал ұқтым. Сонда Борсақтың қызын аяйын деп пе ең менен?

Ж а н т а с. Борсақтың қызы, Борсақтың қатыны, оған есе-теңдік болушы ма еді дейсің ғой.

Н ұ р қ а н. Жә, тіл-жағыңа беземей! Сенімен шешендік салыстырар уақытым жоқ.

Сәруәр шығып тындап тұрады, қолында гүл, роман.

К ө р і н і с

Ж а н т а с. Салғыласар уақытым жоқ! Өйткені уақытың біреудің қалыңдығын жұрт көзінше масқаралауға кетіп жүр ғой. Өтген, астың-ау, бірің болыс, бірің кандидат болып ап.

Н ұ р қ а н. Не айтады мынау? Не естіп тұрмын? Мұғалім, сенбісің мынаны құтыртып тұрған?

М ұ ғ а л і м. Мен емес екенімді білесің, Нұрқан мырза. Бірақ сіздің мінезіңіз дұрыс емес. Сіз ел ағасы адамсыз.

Ж ү з т а й л а қ. Мұғалім, Борсақтың сойылын сен де соғайын деп пе едің?

М ұ ғ а л і м. Бұндай қиянатты менің мәслягім көтермейді.

Ж ү з т а й л а қ. Мәстегің көтермесе жайыңа жүр (*Жүніс мөз болып күледі.*) Әлде маған, сен көтеретін жүк емес екені рас.

Ж а н т а с. Мың асқанға бір тосқын деген. Күн бір жауса, терек екі жауып... Онсыз елдің жылауы, дерті аз боп тұрған жоқ бұл күнде. Мынадай қан жылап тұрған күнде көзге шұқымасандар етті тымқұрмаса.

Н ұ р қ а н. Күннен қорқасың ба? Ендеше, тілінді тый. Өйтпесе епті неме, кетерінде өңгере кетерсің оқолқа.

Ж ү н і с (*келін*). Жантас! Сен ақымақ болғаның-өй! Құдай деп айтайын түк те болған жоқ. Әншейін қалжыңға ыза боп, даусын шығарып жүр Мөржан. Және мен бар емеспін бе? Мені құрай көремісің өзің? Тапа тал түсте саған жаманшылық істетіп қояр ма ем мен (*Естірте*). Бар жолыңа. Бол, доғар сөзді! (*Жылдам басып Нұрқанға кеп.*) Итті алдамасам болмас. Сыр берме, неқыласың! Бөгеу бола береді, қайтейін деп ең (*Күліп арқаға қағып*). Пай, батырдың тұқымы. Мықты екен балалары, жігіттікті де осылай кесек істейсіңдер-ау.

Кетеді.

Ж а н т а с (*кетіп бара жатқан Нұрқанға*). Қап-қап, болмас. Борсақ болғалы көрген қорлығымның үлкені дермін осыны, Нұрқан мырза.

Ж ү з т а й л а қ (*Жантасқа*). Жә, сенікі не өлі осы? Мен Мырза жігіт көзінше үндемедім, не дедің осы сен?

Ж а н т а с. Бәсе, сен не дедің? Өзің не, қаспысың, доспысың?

Ж ү з т а й л а қ. Менікі сол, не десең о де! Саған адал қатын керек... Өзгенің не дәті шыдайды екен?

Ж а н т а с. Өзгенің еркі өзінде, ерікті кісі не тілесе соны істейді. Онда менің жұмысым жоқ.

Ж ү з т а й л а қ. Не дедің? Сен еріксіздікке ұшырап жүр ме едің? Еркінді алып жүр екеміз ғой, тегі! Кімді қиып, кімге ара түсесің?

Ж а н т а с. Онсыз да еркі аз адамға істеп жүрген зорлығың аз емес, соны айтам! (*Мөржанды көрсетіп*). Мыналарың сол ғой.

Ж ү з т а й л а қ. Ендеше, менен өулие ме еді. Борсақтың шөп желке қызы?

С ө р у ө р (*ашуланым*). Уллаһи, бұ нинди хиянат! Өйтөрсің әллә нинди ханша. Ниләр суйли.

Ж ү н і с. Сәруәр, қойсаңшы сен! Айт-үйт жоқ, немене бас-аяғын білместен.

С ө р у ө р. Шаярмаңыз сіз! Біләм шу мен. Білмөгөңда, мына сіз білмисіз!

Ж ү н і с. Нені дейсің өзін?

С ө р у ө р. Һәммәсін... Алар итақ та рәнжітә Мөржәннi!

Ж ү з т а й л а қ (*Жантасқа қадалған қалпында*). Жауаптаспақ екенсің ғой. Ендеше, алдымен маған жауап бер. Кімді әулиесітесің? Мен кім, ол кім еді?

Ж а н т а с. Ендеше, сені мен зорлағам жоқ. Онсыз да күйіп жүрген адамбыз, күйдірме, білдің бе?!

Ж ү з т а й л а қ. “Жаман атқа жал бітсе, жанына торсық байлатпас”, өзім-ау жал бітірген.

Ж а н т а с. Олай болса маған, малға бөккен бай қатыны, өзің тілегенсің.

Ж ү з т а й л а қ (*қатты ашуланып*). Ендеше, өжет неме оны да айтарсың, шын саттың ба мені Борсақтың сасық қызына (*Жантас үндемейді*.)

М ө р ж а н. Опыр-ай, не сұмдық айтып тұр мына кісі? Жантас-ай, елім бе ең, жауым ба ең, тегі! Не дейді, неге үндемейсің?

С ө р у ө р. Әя, синің ярың икән әйтсін ул хазір, құдайым нинди қорлық, аһ Жантас, нинди син хиянатшы! Мөржан әллә сиған сунди кішіміни?

М ұ ғ а л і м. Сөрүөр, саған не болған? Жындымысың?

С ө р у ө р. Кирәкми сөзің, жінни сен. Шунди аждаһа хатынға міні сатырға Мөржәннi!

М ө р ж а н. Жантас, мендік босаң жауабын бер, басымды өуре етпе. Онсыз да көрген мазағым аз боп па? Өзіңді базарға сап саудалатайын деп пе ең?

Ж а н т а с. Шын айтамысың?

М ө р ж а н. Жүзтайлақтан көрген тепкім аз ба еді? Азар болса өртеп жіберер, өзі тілеп тұр ғой, мен де тілеймін, айт айтатыныңды.

Ж ү з т а й л а қ (*тайқи беріп Жантасқа*). Сүйгенімнен күйіп тұрмын-ау! Аяғыма отырғызып па ем өзгені? Қадір білгенің осы ма, сен тексіздің?

Ж а н т а с. Жүзтайлақ, бүйтпес едім, қылығың асты. Ендеше, Мөржан менің жарым. Бұл маған өрі жар, өрі дос. Саған мен бір түндік. Олай болса, өзің қандай болсаң мен де сондай. Сен де маған көптің бірісің. Сен деп есімнен айрылғаным жоқ, білдің бе? Қанжығанда кетейін бе?

Ж ү з т а й л а қ (*қатайып ап*). Ә, солай ма? Асылың сол ғой? Ұстасқан екеміз ғой, кіна өзіңнен. Бір жолғы спис-

кеге кіргізбеген мен едім, енді міне кеткенінді бір-ақ білерсің, көрермін өзгесін.

Ж а н т а с (*Бибішке*). Қылдан тайсам ерегесетінінді білемін, осыған жеткенің жеткен-ақ. Бірақ көріп алдым. Қайтейін.

Мөржанды алып кетеді.

К ө р і н і с

С ө р у ө р (*Жүніске*). Нинди зур сөзләр сүйли, бу йүз түйә?

Ж ү н і с. Ой, Сөрүәр-ай, оны айтасың ғой.

С ө р у ө р. Инді нені әйтіргә. Якші болса йүз түйә дигән исімгә қорлансашы. Адамзатты йүз түйә диләр, бір-бірі сатқан, икіншісі сатып алған, ә ул. Подумаешь важни-чаёт! Ишкәкі, йүз түйәгә сатып алған уны!

Ж ү н і с. Тәңір-ай, сол сөз бе екен?

С ө р у ө р. Ну, инді ни кирәк сиңә. Атан башымыни шул?

Ж ү н і с. Жантаспен жақын екен ғой, ойбай? Осынша қол жетпестей асыл шынар! Аяғының ұшына жанды отыртпаған такаббар сұлу! Таңдағаны, талғағаны мынау ма еді? Жантас құрлым бағым жоқ, шын-ақ жолсыз ба едім тәңірі мен?! (*Бекініп.*) Жоқ олай болмаспын (*Тез-тез басып шығып кетеді.*)

С ө р у ө р (*бұның сөзінің тұсында таңданып тұрады да*). Қаһар, әллә нинди шиғыр оқимыни десем... Сихырланған бит мұнысы да!

Артынан кетеді. Мұңайып отырып қалған мұғалім. Ол Бибішті тамашалауда. Бибіш иығында шапаны, мұнды, ашулы түрмен жүдеп отырып қалған. Енді ғана серпіліседі.

К ө р і н і с

Ж ү з т а й л а қ. Япыр-ай, не жазып едім мен мынаған, мұғалім! Кем басын теңге алғаныма, сүйгенімнен жаздым ба? Әмірі мұндай қорлық көріп пе едім? (*Жылап жібереді.*)

М ұ ғ а л і м. Бибіш ханым! Ұғыспағандық қой! Жастықта болады ғой. Бірақ сүйген жүрек, жастық махаббатты (*күрсініп.*) Әсіресе соның ішінде сіздің махаббат, сіздің ықыласыңыз қандай асыл, қандай нұр, нәзік сый болар еді.

Ж ү з т а й л а қ. Ұқты ма, бағалады ма соны? Лақтырып, серпіп кетпеді ме? Менің осы ел ішінен жапа-жалғыз таңдап алғаным сол емес пе еді?

М ұ ғ а л і м. Сізді сүйуші аз ба? Білсеңіз еді кімдер сүйетінін.

Ж ү з т а й л а қ. Сүйгенімнен көргенім мынау ма? *(Ашуланып.)* Бірақ енді өкінбесін! Таңдайына татырармын. Үйелменімен өртемесем Жүзтайлақ атым құрысын. Таңдағаны Мөржан екен ғой. Оны Мырза жігітке құң қатын қып өпергенімді көрерсің. Осы сертіме сен куә бол, мұғалім.

М ұ ғ а л і м. Олай деменіз, шын махаббат рахымды, кешірімді болады. Жантасқа кек ойламаңыз.

Ж ү з т а й л а қ. Адыра қалсын махаббат. Ар-намысымнан садаға.

М ұ ғ а л і м. Құрметті Бибіш ханым! Не қылған сұлу, не қылған нұр сәулесіз. Ашуланған жүзіңізден де нұрдан басқа еш нәрсе көре алмаймын. Сіздің нұрыңыздың бір сорлы тұтқыны менмін, білермісіз? Көз саларсыз ба?

Ж ү з т а й л а қ. Мені сүйген кісі менің сойылымды соғады.

М ұ ғ а л і м. Жаным, сіз осы сөздерді айтқан сайын тұңғиық аспан жұлдызындай болып менен алыстап бара жатқан сияқтысыз. Рахым етсеңіз болмай ма? Бір назар тастасаңыз ғаси пендеге тірлік қуатты болмас па еді?

Ж ү з т а й л а қ *(қатты)*. Мұғалім, қойшы күйіс қайыра бермей. Ана құманды ал онан да.

М ұ ғ а л і м *(селк етіп, қатты күйініп)*. Не дедіңіз, не деген күпірлік?

Ж ү з т а й л а қ *(күліп)*. Сынға толығыз, солай болады...

М ұ ғ а л і м. Мені надан құрым санадыңыз ба?

Ж ү з т а й л а қ *(күліп)*. Ана құманды алыңыз деймін.

Қолымен нұсқайды, мұғалім құманды алып ұстап тұрады.

Ділда шығады.

К ө р і н і с

Д і л д а *(Бибішке жақындай беріп)*. Болыс пен Көкен кеп қалды екі пәуескемен. Келін қарағым, ауыл әбігер болып жатыр.

Ж ү з т а й л а қ. Жә, болды, ел қашты, жау жетті демей! Әбігер боп, қонақ көрмеп пе ең? *(Жүре береді.)*

Д і л д а (*мүғалімге*). Қарағым-ау, Нұрқан ашуланып кеп Борсақ деп ауылды бүріп жүр. Жантас бірдеме етті ме деп шошып жүрмін, күн жаман боп барады. Аман ба еді біздің жалғыз?.. Өзінді ылғи ес көреді, қарағым!

М ү ғ а л і м (*серпилін*). Шеше, ә, әншейін... Ә, дөнеңе жоқ. Е, әлгі кеткен бе?

Қолындағы күманды көтеріп қарайды.

Д і л д а. Қарағым, маған берші мына адыра қалғырын, не қылайын деп ең бұнысын ұстап әлдекімше... Ойбай, паң ғой бұл Жүзтайлақ, сиқыр ғой... әдейі бір қыры ғой саған істеген... Бекер ұстағансың ғой, қарағым, соңыңнан қалмайды сонан соң. Бері әкелші, бермен (*Алады, кетеді.*)

М ү ғ а л і м (*жалғыз аңырып қалып, артынан*). Я, пірәдәр түсіндің бе? Бұл әйел нендей жыртқыш! (*Басын изеп, бәйітше.*)

Ей, Сұлтани Махмуд, не қылар сәп!
Мәгәр халқында юк болса вахбуд (*өндетін.*)
Жас бала жайып саусағын!..
Талпынған шығар айға алыс!..
Міне сөңе дөріс өпендім!..

Шыға береді.

Ш ы м ы л д ы к

Екінші сурет

Болыстың үйі. Жасаулы сәнді кілем, түскиіздер, үлкен варшава кровати. Тәрде ақ жастықтарға шынтақтаған адвокат Көрім. Ақ көйлек, қара желетке, алтын сағатты. Төсек жанында Бибіш, оң жағында Қыдыш, Бибіштен төмен Нұрқан. Ол үлкен тегенедегі қымызды сапырып құйып отыр. Бибіш Көкөнің аяғына қымыз құйғызып өзі ұсынып отыр.

К ө р і м. Бибішті де ренжіткен екен ғой бұл ел...

Ж ү з т а й л а қ. Жоға деймін, тіпті малшы, қосшымызға дейін құтырғанын айтамын-ау.

К ө р і м. Кімдер осы? Осы елдің әбігерін бастап жүргендер кім өзі?

Ж ү з т а й л а қ. Кім деріңіз бар ма? Ауызға алар біреуі де жоқ!

К ө р і м. Жоқ, сонда да бірі бастап, бірі еретіні болмай ма?

Н ұ р қ а н. Е, көп шуылдақ, көп суыр, малшы, қосшы. Өңшең елден шыққан келімсек, қырық ру.

Қ ы д ы ш. Онысы рас, соған сол жігітім кете ме деген тәуір елдің өзі де құрық бергендей! *(Ділда кіреді.)* Өтген, қолды байлап отырған сол ғой.

К ө р і н і с

Ж ү з т а й л а қ. Ей, қатын, қазаныңды баптап қайнат, балаң ұлық боп жеткенше жұмсай тұрайық әйтеуір *(Кекетін.)* Бір басшы мына өзіміздің кемпірдің баласы дейді, Көке.

Қ ы д ы ш. Көбі осындай, осы өзіміздің ығымызда жүрген адамдар. Тіпті пәлен дейтіні жоқ ішінде.

К ө р і м. Бишаралар босқа сорлайды ғой.

Н ұ р қ а н. Жол біліп, жөн сілтері жоқ, бір сор түртіп жүр, не қыласыз.

Ж ү з т а й л а қ. Ажалды киік адырға деп, қаза түртіп жүрген де.

К ө р і м. Қаза екені рас. Қазіргі жаза қатал ғой. Тоқтатпай болмайды. Обалына қалармыз бос қырғызып.

Д і л д а. Құдай-ай, сақтай гөр. Қарағым-ау, жарығым-ау, айтсаңшы, Нұрқан-ау, күнім-ау, құрбысы емес пе ең, тыйсыңшы!

Ж ү з т а й л а қ. Олай дегенше ана түлен түртіп жүрген балаңның өзіне айтсаңшы. Бізден кетіп, дәм-тұзды аттап, жолы болар деп пе ең?

Д і л д а. Сәулем-ау, менің ол қырсыққа ертелі-кеш қақсағаным осы емес пе?

Н ұ р қ а н. Жоқ үндеме, женеше, дегеніне барсын, не қыларсың? Мойны қайрылғанын көрейік. Қайта қоя бер.

Қ ы д ы ш. Дастарқан аттаған оңбас. Кемпір, осы балаңмен жетім-жесір боп қалғаныңда, осы үйге әкеп, осы Майқанның етегінен ұстатқан мен едім. Бізде қарызың жоқ еді, байғұс. Тағы бір достық айтайын. Жынданған бала жындана берсін, тап өзіңе айтарым, осы босағадан өлігің шықсын. Тапжылма, не қыласың, байғұс. Мына Бибішімді күте бер. Айтқаныңа тоқтамаса ана жыңды балаға қарғысыңды айт.

Д і л д а. Садағаң кетейін, қарағым... Айтайын мен оған, айтайын... Бірақ тілімді алмайды, менің өлігімді осыдан ал деп тағы айтайын.

Ж ү з т а й л а қ. Бәсе, сенің тілінді алып, сені аяй ма ол.

Д і л д а. Аямайды, аямайды, ойбай, ол қу жалғыз, бишара! Бірақ, тілін алса алатын бір кісісі бар, соны ғана бір айтсам деп ем.

Қ ы д ы ш. Айтсаңшы, байғұс-ау, оның несін іркіп жүрсің?

Д і л д а. Ендеше, өлгі мәлім бар ғой... Мәлім, молда, өлгі осындағы Сапа. Сол айтса тоқтар еді деймін, содан жанын аямаушы еді...

К ө р і м. Онысы кім?

Қ ы д ы ш. Мұғалім! Тегі, соған сіз бердеме айтып қоймасаңыз болмас өзі, тәрізі мынаның мына сөзінің жаны бар.

Н ү р қ а н. Шақыртшы сол мұғалімді.

Ж ү з т а й л а қ (*кемпірге*). Бар, болды енді! Мұғалімге хабар қылдырт, біз шақыртады де!

Д і л д а. Қарақтарым, қойғыза көріңдер енді, ұлықтың теріс хатына іліндіре көрме, қуатым, Кәкітайым (*жылайды.*)

Н ү р қ а н. Бол енді, айттың ғой, жүре бер (*кемпір кетеді.*)

К ө р і м. Өзі, бір кемпірдің жалғыз баласы екен, бұндайлар мына списокке ілінбесе керек еді ғой.

Н ү р қ а н. Өзі ілінгісі келген соң бола ма?

Ж ү з т а й л а қ. Ілінбейтін қылығы бар ма?

Болыс кіреді.

К ө р і н і с

К ө р і м (*болыс отырған соң*). Немене, Майқан, не хабар бар?

Б о л ы с. Отқа түсер деймін, бұл жынды көбелек құсаған есалаң ел, список тексермек дейді.

Н ү р қ а н. Е, соған ұсағандар аз деймісің? Мына көрші болыстар: Қарабұжыр, Көксуда да осындай ылаң басталыпты дейді. Береке-бірлік десе қандай табылмас еді. Әрекеге шұрқырасып, табысып жатқанын көрмеймісің?

Қыдыш. Құтырар бұл Борсақ, Қарсақ, сауырын алғызайын деген екен, бір шайнап тастамаса болмас тегі осыны, бөлемді.

Болыс. Борсақ, Қарсақ құтырып не қылар дейсің, тұтас тұрса қалың Олжайға не қылушы еді? Тегі, өзге елдің таразысын бақпай болмас. Өзі тұтасып, ұласып бара жатқан сияқты.

Нұрқан. Өзге елді Қыдыш екеуіңіз қолға алыңызшы, дәл Борсақтың әптігін өзім басайын. Төнеке, Жантас-тық жын өзімнен де табылады. Байлатып алса деп отырмын қазір екеуін.

Болыс. Оны қой өзірше, шырға керек. Болмайды.

Мұғалім кіреді.

К ө р і н і с

Қыдыш. Мұғалім, мынау ел сенің тіліңді алады дейді. Көкең болса, міне келіп отыр. Не ойлағаның бар сенің осы? Тыясың ба, жоқ, қырылсын деймісіңдер осы қазағың? Біреуден біреу желік алып, міне пәле ұлғайып барады десіп отыр, міне!

Мұғалім. Сіздің бұлай деуге қандай қақыңыз бар! Елдің басшысы мен бе екем? Сіздер емес пе?

Болыс. Мұғалім, қашыртқыға салғыңыз келе ме?

Мұғалім. Мен түсінбеймін!

Болыс. Тоқтау айтыңыз. Сіз айтсаңыз тыйылады дейді. Әне, өрттей қаптап келе жатыр.

Мұғалім. Бұларыңыз маған мәжбүри реуейіште қойылған мәселе ме? Шарт па? Немене өзі, болыс әпәнді?

Көрім. Жоқ, сіз де, біз де осы елдің бір жарасын емдеуге мәжбүрміз, солай емес пе?

Мұғалім. Әлбәтте!

Көрім. Сіз көбіне таныс болсаңыз, тіліңізді алса, араласыңыз, мұны мен де қажет деп білемін.

Мұғалім. Бұл бізге сын ба өзі, тегі? Жоқ, жай тегі, ел қамын ойлау ма?

Жүзтайлақ (күліп). Сын десе қашайын деп пе едіңіз, мұғалім? Сын дегеннің таңдайыңызға татығаны бар ма еді әлде? (Күледі.) Қадам баспай жатып саудаласқан сияқты боп.

М ұ ғ а л і м. Жоқ, Бибіш ханым! Көп тілегі сол болса, мен сөйлесуден тартынбаспын. Бірақ тәсрім болар деп сенбеймін.

К ө р і м. Не де болса араласу керек, сөйлесу қажет.

М ұ ғ а л і м. Кәке, сіз шаһардан келдіңіз. Менің сізге бірнеше сәуелім бар.

К ө р і м. Айтыңыз...

М ұ ғ а л і м. Осы мәселеде өз пікіріңіз қалай? “Қазақ” газетінің пікірі қалай?

К ө р і м. Бар үлкен қалалардағы қазақтан шыққан зиялылармен хат алысып отырмын...

М ұ ғ а л і м. Я, соны айтыңызшы! Мен үлкен дағдырыста жүрмін.

К ө р і м. Ол азаматтардың пікірі, менің пікірім бәрі бір...

М ұ ғ а л і м. Не дейсіздер?

К ө р і м (*күліп*). Халыққа айтамын, сонда естисіз.

М ұ ғ а л і м. Мақұл, айыпқа бұйырмаңыз.

К ө р і м. Еш нәрсе етпейді, мұғалім... жалғыз-ақ, сіз өз жағыңыздан мына ел басшылары айтқан сөздің жөнін айтып көріңіз...

М ұ ғ а л і м. Ел үшін қажет пе сол?

К ө р і м. Керек.

Жүніс кіреді. Бибіштен төмен кеп отырады.

Қ ы д ы ш. Жақсы келдің, Жүніс шырағым. Олар Борсақ болса, сен Қарсақ, әрі оқыған азаматсың.

Ж ү н і с. Я, не бұйырмақ едіңіз!

Ж ү з т а й л а қ. Дұрыс, бәсе осылай сөйлемес пе жас жігіт!

Қ ы д ы ш. Мен соларға қарсы сені қосам ба деп отырмын.

Ж ү н і с. Қосам дейсіз? Бұл өзі бөйге екен ғой, тегі...

Қ ы д ы ш. Қарағым-ай, сейіл де — сейіл, сергелден де — сейіл емес пе? Ойында озған, шында да озады. Кел, Жүке, осыны екеуміз бөйге қылайық.

Н ұ р қ а н (*Бибішке*). Ал, Қарсақ, Борсақ жарысы болады. Жеңеше, балуаның қайсысы, бөйгенді тік.

Б о л ы с. Қой бұл ойын емес, шын ғой, әзілді қойыңыздар.

Ж ү з т а й л а қ. Әзіл емес, біздікі де шын. Мен өзім көптен осы Жүкең деген кісімін (*Жүніс қарайды.*) Оны өзі біледі.

Ж ү н і с. Мазак болмаса көрерміз, жеңеше.
Ж ү з т а й л а қ. Мазағың не? О не дегенің?

Ділда кіреді.

Н ү р қ а н (*қасына таман ымдап шақырып ап*). Кемпір, айтпай істесем қарыз болар.

Ж ү з т а й л а қ. Бәсе білдіріп қой өзіне.

Н ү р қ а н. Ана келе жатқан елдің ішінде балаң да бар дейді. Міне, не ол елді де тоқтатып, өзі де тоқтайды. Немесе осындағы келінін де бұйыртпаймын, білдің бе? Балаңнан бір, келінің екі айрыласың... міне, айттым да қойдым...

Д і л д а. Қарағым-ау (*Нұрқан мен Бибішке*), қолдағы бишараң емес пе ем! Не қыласың! Менің зәремді алып? Жалғыз жұбанышым сол Мөржан емес пе? Қарақтарым...

Н ү р қ а н. Ә... Солай ма? Бәрібір мен күнәлі болмаймын...

Ж ү з т а й л а қ. Әлін білмеген әлек деген сол болады, кемпір.

Сырттан шаң-шүң шығады.

Б о л ы с. Келді ғой! (*Қыдышқа.*) Үстімізге кіргізіп отырамыз ба басынтып.

Қ ы д ы ш. Кірмесін, түге. (*Дауыстар.*) Сый қонақ бар мұнда....

Ж ү з т а й л а қ. Төрімізге шығарып, төбемізге ойнатушы ма едік? Әкелмеңіздер Көкеңнің үстіне.

Б о л ы с. Қайда Шатақан! Шатақан! Бұнда кірмесін, тысқа түссін демеп пе ек, қайда жігіттер!

Н ү р қ а н. Тәйірі, немене өзіңіз ыққан кісідей, қымтанып.

К ө р і м. Бәсе, немене бұл өзі, қорқушы ма едік өз елімізден?

Ш а т а қ а н (*тыста есік алдында*). Уа, бұнда кірмендер... Сый қонақ бар! Кұда бар. Көкең!

Д а у ы с. Болсын. Сол Көкеңмен сөйлесеміз, кіреміз.

Н ү р қ а н (*есікке таман барып, ақырып*). Бұл не бассыздық?! Шығамыз қазір, түссін тысқа!

Төнеке, Жантас, Бербасар, Бойбермес кимелей басып кіріп келеді, арттарында Шатақан бажылдайды, көп елдің кернеп келіп тұрғаны көрінеді. Нұрқан кейін басады.

Т ө н е к е (*кіріп тұрып*). Құба құстың тұмсығы етіңе тисе, атаңның төрі түгіл көріне кірерсің, кір, жігіттер!

Жігіттер сыймай есікті кернеп тұрады. Мөржан, Сәруар да кірген.

Төбеме көтере-көтере болғанмын, әулие тұтып. Аман-бысың, Көрім мырза!

Қ ы д ы ш (*өтірік күліп*). Жұлқынып жүрген кім десем, тағы сен бе едің, қайыс аяқ?

Т ө н е к е. Тағы мен! Тағы мен! (*Қолымен жігіттерді көрсетіп*). Міне мен! Мына тұрған көген көздің бөрі мен! Жылап келген тағы мен, жылатушы тағы сен, Қыдырбай.

Б о л ы с (*күліп*). Төкең жастарға қосылып, жасарып алған ба, немене? Жастар айтатын сөзді айтып жатыр ғой.

Т ө н е к е. Бөрекелде, жақсы болыс, жасармасы бар ма? Жасартып жатырсың ғой көгертіп. Ана окобыңа мені де жаз. Борсақ, Қарсақ сияқты, жаман-жәуіктің жігіті жетпей жатыр, солардан үш жүзге толтыра алмай сен қысылды деген соң әдейі келдім. Мені де жаз жастардың қатарына... Өзге ісіңнен қиын боп па?

Мұғалім күледі.

Сал, әпкел мұнда спесігіңді, жетпегенін толтырайық деп келдік, түге.

Б о л ы с. Ауыртпалық көтерісейін деген екенсің ғой. Бүйтпесең елдік істейтінің рас, Төке!

Ж а н т а с. Ауыртпалық біздің ауыртпалық қой. Ел болып келгеніміз сол. Сондықтан спесікте біздің спесігіміз болсын. Төкеңнің айтқаны рас, спесікті беріңдер.

Б е р і б а с а р. Спесікті қолымызға беріңдер, келгеніміз сол.

Д а у ы с т а р. Беріңдер! Шығарыңдар, көреміз!

Б о л ы с (*Жантасқа*). Спесікті қайтпексің? Өзің кімге қарсысың, спесікке ме, ұлыққа ма?

Д а у ы с т а р. Ұлыққа да, саған да қарсымыз, ал! Ұлықтың атқан оғы болсаң алдымен саған қарсымыз. Ұлық деп жотасын көрсетуін, ең алдымен ұлығыңмен боламыз, бер спесікті!

Н ү р қ а н. Спесікті саған беріп болыс пен кандидат құрып қап па?

Д а у ы с т а р. Құрыса құрысын! Неге құрымайды ұлығы, болысы бөрі де.

Б ө р і б а с а р. Енді асқақты қой, Нұрқан! Жетті. Көзімізді ойып болғансың.

Ж а н т а с. Ең әуелі бізге спесікті көрсет!

Ж ү з т а й л а қ. Тіл бітейін деген екен, өзіміз-ау тіл бітірген, “сен” деп сөйлеуін, семіп қалғырдың!

Ж а н т а с (*шапшаң*). Олай десең әуелі өзің жақсылап сыйлап аларсың, Жүзтайлақ, қыздырмай отыр тілімді.

Ж ү з т а й л а қ. Жер астынан жік шықты, екі құлағы тік шықты деп, қара мұның аяқ астынан!

Ж а н т а с. Бәсе, аяғыңның астынан шығар саған пөле шыққанда.

Ж ү з т а й л а қ (*бұрыла бере*). Құл құтырса құрыққа деп!

С ө р у ә р. Наманда сіз уждансыз залым сезіп сүйлісіз, ө, өзіңіз яқшы, бәйбіше хисапланасыз!

Қ ы д ы ш (*Сөрүәрге*). Шырағым Салдуар келін (*болыстар күледі*.)

Б о л ы с. Сөрүәр деңіз.

Қ ы д ы ш. Құдайдың көлімасына келмеген тілімді бұл жерде қайта тудырам ба? (*Нұрқандар күледі*.) Шырағым Салдуар, осы сен екеуміз орысшыласпай-ақ қояйықшы осы, ұғыспаймыз, қайтеміз!

Ж а н т а с (*болысқа*). Біз қарсы болғанда күн бір жауса, терек екі жауғанына қарсымыз.

Б о л ы с. Неғыпты, не бола қапты? Екі жауып? Алып-қаштыға, көптірген өтірікке сеніп жүрсіндер ғой.

Қ ы д ы ш. Бәсе, лаулап жүргендерің бөрі өтірік лақап қой.

Ж а н т а с. Ендеше, сол өтіріктің кілтін аша қойыңдар — иесі бар? Көне, мынау Олжай ішінде 30 ауыл Мықтыбай едің, сендерден неше жігіт? Ана 60-70 үйлі Борсақ, Қарсақ сияқтылардан қанша жігіттен? Көрсете қойыңдар?..

Б ө р і б а с а р. Бұндай спескі жасайтын болсаңдар біз мына окобына бармаймыз, ел жігітін бермейді.

Д а у ы с т а р. Бармаймыз, көнбейміз. Болыс пен ұлығы шауып алсын, міне бізді (*болыс сырғып қысылады, Қыдышқа қарайды*).

Қ ы д ы ш (*тамағын кенеп, жүгініп алып*). Ә, өрмән өрі, көп шуылдақ, жынымды келтірмей! (*Ақырып*.) Үйтп

жіберерсің сен мені! Омай... Қайтер екен десем ырық бермейді ғой.

Б ө р і б а с а р. Уай, Қыдыш болсаң қайтейін, қиналмай-ақ қой үйтіп.

Б о й б е р м е с. Елдің құйрығын қарға шаншып болғансың.

Д а у ы с. Әкімсуің, билеп-төстеуің жеткен.

Қ ы д ы ш (*ақырып*). Жеткен жоқ, тыңда, мына мен енді айтамын!

Б ө р і б а с а р. Не айтасың, не айтасың?

Қ ы д ы ш. Уә, кімге келдің? Не деп тұрсың, түге! Мұнда кім отырғанын көрмеймісің? Бұл Көкең. Қазақтың ақжүрек азаматы, басшың міне! Сендерге айтпақ сөзі бар. Тыңдамас, аңдамас болар ма! Осы өл десе өліп, тіріл десе тірілімекпіз бөріміз де. О несі екен улап-шулап, үлгісі, ұстазы жоқ елдей.

Т ә н е к е. Жарайды, ал, олай болса тыңдайық. Көкеңнің атағын біз де еститінбіз, тыңдамаймын деген кісі жоқ.

Н ү р қ а н. Ендеше, немене ұлыған қасқырша шуладыңдар, көргенсіздік қып?!

М ұ ғ а л і м. Неге керек сондай сөздер, Нұрқан мырза? Қояйық, Көкең сөйлесін.

Ж а н т а с. Сөйлесін Көкең, біздің бөріміз де көзсіз елміз, басшының басшылығына құштармыз.

К ө р і м (*ырғалып*). Сөйлесек, ел аңғарын байқап отырмыз. Мәселе списокта емес сияқты, список деген сылтау.

Б о л ы с. Рас сылтау, құр сылтау.

Ж а н т а с. Списокте-де көп мән бар, сылтау ғана емес.

К ө р і м. Шын түйін: ұлық не тілейді, сен не тілейсің, сонда ғой. Біз сенің тілеуінді тілеген, сенің ішіңнен шыққан балаңбыз. Сенің жарға ұрынғаның бізге де тұрғызбастық дерт болар еді. Бірақ біз тілеген пәле емес, біздің еркіміз де емес. Патшалық үкімет өлі өзір күшті. Ол айтқанын істете алады, көнбегенді көндіре алады. Әлсіз ел, айласыз ел босқа арандайды мұндайда. Менің сөзім қысқа. Әдейі сендерді арандатпай тыяйын деп келдім. Барлық қазақ басшысының пікірі осы. Тілді алсаң елге де, кемпір-шал, балашағаға пәле тілеме. Бүгінгі заң жаман, өскери сот үкімі ауыр. Біз бұны ойлап, толғап болғамыз. Байлау сол, әкесі

өлгенді де естіреді, жігітінді бересің. Бір қазақ емес, әлемге келіп жатқан апат, жігіттер, сол окопқа барасындар, басқа айла жоқ.

Д а у ы с т а р. Әдейі келгенде айтарың сол болса, келмесең де болушы еді ғой.

Б ө р і б а с а р. Бұл — елге жаны ашығанның сөзі емес қой.

Қ ы д ы ш. Қой енді, тағы лауылдамай, не айтты: сабаңа түс, ойлан!

Жым-жырт.

М ұ ғ а л і м (*жұрт аңыра қалады*). Жаңағы жігіт рас айтты. Ел басына келген мұндайлық жаһалат-зұлмат күнінде сол милләттің адал ұлы деген азамат мұндай сөзбен елге келмесе де болар еді.

К ө р і м. Не айтпақсың, мұғалім? Мен елден бос шығын шықпасын деймін.

М ұ ғ а л і м. Қой да аман, қасқыр да аман болсын дейсің, бірақ қой амандықтан кетті, бәрібір кетті ғой.

К ө р і м. Елді бүлдіріп, жарға жығайын деп пе едің?

М ұ ғ а л і м. Сенген қойым сен бе едің? Ел деп не қыласыз сіз? Еліңіз кім екені танылды ғой.

К ө р і м. Тегі, сені сор түрткен молда екенсің. Ең алдымен кетер жеріңе сен кетерсің, ендеше.

М ұ ғ а л і м. Тұрғы келсе мен сонда кеткенімді абзал көрем. Шунки сіздің қасыңызда қалуға өзіме ләзім деп білмеймін. Сарала түйме таққан төренің қазақты алғаш сатқаны бұл емес.

Тұрып жүре береді.

Т ө н е к е (*бірге тұрып*). Садағаң кетейін, мұғалім, шын елім сен екенсің ғой. Ал енді спесікті бер, не тұрыс бар?

Д а у ы с т а р. Бер, шығар. Түсір, болыс, спесікті.

Ж а н т а с (*тұрып*). Болыс, қазір бересің спесікті, кетіскен жер осы, не елмен, не шенмен боларсың бұдан былай.

Н ү р қ а н. Шын кетісейін деген екенсің, Жантас. Онда мына артыңды (*Мөржан, Ділданы нұсқайды*) өртеп кетерсің?!

Д і л д а (*Бибиштің қасынан тұрып, Жантасқа жабысып*). Қу жалғыз, қақсаттың ба мені? Қуарған, неғып бүлдірдің ойбай, өлтіріп кет мені!

Ж а н т а с. Өлтірмеймін, жүр, алып кетемін. Мөржан, сен де! Сендерді өкеткелі келдім!

Д і л д а. Мені осы арада бауыздап кетесің, мен дастарқан аттамаймын, сұмырай! Кетсең, міне (*теріс бата қып*) Жортқанда жолың...

Т ө н е к е (*қолын қағып жіберіп*). Жағыңа жылан жұмыртқаласын, есі шыққан сорлы. Тарт былай... Неге өлмейсің осымен бірге, елмен бірге!

Ж а н т а с (*шешесі жабысқанда*). Анам едің, жаман сөз айтпаймын, бірақ қайтейін, кімнен кім айрылмай жатыр, тек тірі бол (*Кемпір дауыс салып болмайды*). Мөржан, сен не дейсің?

Н ү р қ а н. Мөржан біздің қолымыздағы нашардың қызы, мына Жұмажан оның иесі, біз оның ықтиярынсыз саған жетектетіп жібере алмаймыз!..

Ж ү з т а й л а қ. Тамам қолды жиып кеп қатын алмақ екен ғой.

Д і л д а. Бармайды келінім, өлтіріп кет, өртеп кет, ақ сүтімді садаға қып кет, жуадай солғыр (*жылап жабысады*).

М ө р ж а н (*Сөрүөрге*). Мен не дейін, апатай-ау! Ел түрін көрдің ғой. Мына жауыздар міне. Осы пәленің қолында қалам ба?

С ө р у ө р. Булды. Мұғалима дә, мин дә, китәміз буннан. Мин һәммәсін дә ойладым. Жүр қазір Жантас білән.

Ж а н т а с. Мөржан! Мыналар зорлық дейді ғой, мен сені зорламаймын, жарықтығым! Мендікпісің, жоқ әлде мазағына жүрем деймісің? Мендік болсаң еріп жүр.

М ө р ж а н. Мен еремін.

Ж ұ м а ж а н (*бұны Нұрқан түртіп тұрғызған*). Жок, ол сөздің керегі жоқ, шорт, Мөржан кетпейді, мен де кетпеймін. Анау үйде өлмелі шешем бар, оны мына Ділдаша жылатып кетпейміз, шорт!

С ө р у ө р. Ә, Мөржан өзі тілөсә нешлисің, ул аның яры бит!

Ж а н т а с (*Мөржанға*). Ерік өзінде, Мөржан. Мен тілегеніңше істеймін.

М ө р ж а н. Мен кетемін, керегі жоқ Жұмажан сөзінің.

Жұмажан. Жоқ, кетпейсің дедім, кетпейсің, шорт!

Жантас. Сені итаршы қып тұр ғой, бишара, есалаң!

Нұрқан. Итаршылықтан өз басың арылып болса неге төңір жарлығын айтпайсың? Болды, Мөржан, қал былай, біз кедейімізді жылата алмаймыз. Берілмейді Мөржан!

Жантас (*ашуланyp ілгері басып*). Боқты бермессің! Баяғы күнім бар дейтін шығарсың, шығып көр бүгін, ендеше!

Нұрқан. Тарт тілінді, жерге қағып жіберемін.

Бөрібасар. Арам болар, жанасып көр (*екі-үш жігіт ілгері шығады.*)

Болыс (*Нұрқанды басып*). Қой (*жігіттерге*), сендер де ереуілдемеңдер. Қалыңдықтың өзінікі екені рас, барамын деп тіленіп тұрғаны анау, ешкімнің ақысы жоқ, бар. Алып жүре бер Мөржанды!

Жұмажан (*атып тұрып*). Жоқ, мен көнбеймін, шорт!

Болыс (*ақырып*). Оттама, тек отыр, алар малыңды алып болғансың! Шырағым Мөржан, бара ғой! Жолың болсын. Терістік бізден болмасын, өздеріңнен болсын тек!

Жантас Мөржан мен Сөруерді шығарады.

К ө р і н і с

Төнеке. Жә, болыс, адал жұмыс істейін деген екенсің, енді міне елдің келген тілегі сол: спесігінді көрсет.

Қыдыш. Ей, Төнеке, алдына түсіп, дегенінді істеген сайын аса берме, сен. Осы кешегі Борсақ қайдан жуан шықтың сен, төбеме ойнап?

Төнеке. Борсақ жуандық істеп жүрген жоқ. Бірақ тұяқ серіппей өле де алмайды.

Қыдыш. Асқан екенсің. Айттық, болды енді. Тұяқ серіпкішін мұның.

Төнеке. Ей, Қыдырбай, жылаған мен жаны күйген бүгін кеп тұрған! Біз қу жанды шүберекке түйіп кеп тұрмыз, білдің бе? Сен де шараңнан аса берме!

Қыдыш. Асқанда қайтушы ең? Бойыма сыймаушы ма еді менің? Қалың Олжай құрып кетті деп тұрмысың! Селдей басармын.

Төнеке. Мақтансаң ана аман алып қалған отыз ауыл Мықтыбайыңмен мақтан. Бүгін саған тұтас тұрған Олжай

да жоқ. Теңелгенім осы міне менің сенімен. Енді дегенімді істейсің, міне, спесік туралы жауабыңды бер, қай елден қанша кісі тіздің.

Н ү р қ а н. Олжай сендік шығар. Борсақ пен сімтік Қарсақ сияқтылар шығар сендерді құтыртып жүрген, өңшең құнсыз кедей?

Ж а н т а с. Рас айтасың, мырза. Борсақ пен Қарсақ сияқтының кедей екені, аз екені рас. Сондықтан сенің жемің, жентің болғаны рас. Жерден айрылған, мадан айрылған, адамы қорлық тепкінде шіріген. Бүгін міне, төрт жүз жігіттің нешеуін сол Борсақтан тізіп бердің? Жемің екеніміз рас, құн төлемей құнсыз қып келгенің де рас. Енді нешеуіміз кетейік? Сонда анау отыз аулыңнан тышқан мұрны қанай ма екен? Бірде-бір жігіт кете ме екен, соны көне білейік, көне жауап берші!

Ж ү з т а й л а қ. Сен кетпей, адам баласы кетуші ме еді! Тауқыметімді көтермесе Борсақ, Қарсағым неге болты? Ей, Жүніс, сен неге айтпайсың? Жоқтаған Қарсағыңның бірі сен емес пе ең?

Ж ү н і с (*бағанадан түнеріп отырған*). Жеңеше, мені сөйлетпесең қайтеді, қорлыққа шыдаған, намысы жоқ шығармын мен?

Ж ү з т а й л а қ. Е, неден таусыла қалдың? Өз басыңды өзің түсіріп, мұның не? Сөйле!

Ж ү н і с. Шын айтасыз ба?

Ж ү з т а й л а қ. Сөйлемесең ырза емен!

Ж ү н і с. Ендеше, өй, Төнеке, Жантас! Сұрап тұрғаныңды мен айтайын, бермен қара.

Қ ы д ы ш. Бәсе міне, Қарсақтың бір баласы. Оқыған ақжүрек азаматың, спесік деп дікілдегенше мына Жүністің сөзін тыңда!

Б ө р і б а с а р. Жүніс, жасақшы болсаң сөйлеме. Ерді намыс, қоянды қамыс өлтіреді деп еді, намысың жоқ болса үндемей өл!

Ж ү н і с. Айтайын мен, мен көрдім списогін (*екі жақта қалта қарап қалады*.) Болыстың өз қолымен тізілген списогі былай: дәл санға келгенде Олжай алты старшын, жүз сексен тоғыз жігіті бар екен. Барлық керек жігіт төрт жүз екен, соған Олжай бар, өзге руы бар, барлығынан екі жүз жігіт алынады. Ал Борсақ, Қарсақтан жүз-жүзден екі

жүз жігіт алынады. Міне, сендерге керек болса әділет: барлық керек жігіттің қақ жартысын Борсақ, Қарсақ, сен бересің. Саның өзге елден бес есе аз. Міне, саған теңдік!

Б ө р і б а с а р. Бәсе, тыққыштап отырған списоғиң сол ғой.

Ж ү н і с. Тоқтай тұр, отыз ауыл Мықтыбайды сұрап едің ғой, халық! Одан жігіт тумапты. Списокте отыз ауылдан бірде-бір жігіт жоқ.

Ж а н т а с. Міне, көрдің бе, ел? Жыра қуғаны, оққа байлағаны кім екенін білдің бе?

Д а у ы с. Бұдан үлкен қасы бола ма елдің, көптің?

Ж ү н і с. Тоқта, өлі де тұра тұр. Борсақ, Қарсақтың екі жүзге жетпегенін қайдан алған?

Д а у ы с. Бәсе, соны айт! Соны айт!

Қ ы д ы ш. Жауымның үлкені сен бе едің, Жүніс?

Н ү р қ а н. Жылымқұрт боп іштен жайлапты ғой мынау...

Ж ү н і с. Жетпегеніне жасы өткен шалды, жасы толмаған жасты сүйреп салыпты. Тізімге ілінбейтін жалғызды, жартыны тығыпты. Ал, білмегің сол болса, мен болдым...

Ж а н т а с. Олай болса бері шық бермен, Жүніс.

Б ө р і б а с а р. Не сөз болушы еді мұндай дұшпанмен? Отырған орнымен өртеу керек тек! Артымызда бүгінде бес болыс ел. Ана Қарабұжыр, Көксудың болысқа қылғанын естімедік пе? Неге тұрмыз?

Д а у ы с т а р. Қыру, жою керек?!

Б о й б е р м е с. Бауыздаймын, лақша бауыздаймын *(пышағын жалақтатып суырып алады. Жантас ұстай береді.)* Жіберші былай, не қылмап еді?!

Б ө р і б а с а р. Не көрмеп едік, не тұрыс бар? *(Ентелей береді.)*

Б о л ы с. Ей, ағайын! Жарты ауыз сөзге құлақ сал. Істемегенінді содан кейін істерсің *(тоқтап.)* Жә, сөз қылғандығың список екен ғой. Мына Жүністің айтқаны рас. Бірақ ол бітпеген, толмаған шала список. Арман қылғандарың, жырып алып қалды дегендерің Мықтыбай ғой. Ендеше, міне. Сол отыз ауыл Мықтыбайдың барып тұрған тұрғысы мен едім ғой, өй, Жүніс, бері кел! Сен оқыған жігітсің ғой, ал, қаламыңды! Список анау стол үстінде тұр, Нұрқан, тұр, қолына бер.

(Жүніске.) Жаз. Міне, списоктің қақ басына мені жаз. Жасым қырықта, мен де ілінуім керек (қатты.) Жаз! Екінші мына Нұрқанды жаз. Жасы 28-де, жаз! Неге тұрсың? (Халыққа.) Жанын аяп жүр дейді екенсің ғой түге сенен. Бірге кетемін. Тобында болам. Өлсем бірге өлем. Елім, жұртым сенсің. Немді аяйын, міне көр! (Жылаған болады, отырған Қыдыш та еңкілдейді. Жұрт сілтідей тынады, жігіттер арасында босаңсыған сыбыр, дағдарыс.) Бірақ әңгіме списокта ма еді? Мен ұлық қолына бермек пе ем бұны? Сол ұлықтың сырт көзіне осылай етіп қойып, ізденбек емес пе ем? Мына Көкең адвокатты неге өкеп отырмын? Екеуіміз сендерге айтып, алдарыңнан өтіп, сапар жүрмек емес пе едік? Жоғары жандаралға, министрге, тіпті патшаға барамыз деп, жігітімізді амандаймыз деп, ізденеміз деп отырғамыз жоқ па? Ұқсаңшы, бишара ел?!

Қ ы д ы ш . Ой, атадан туса туғыр, қарағым! Жолын қыла гөр! (күрсініп.) Аһ, дүние жалған (Кәрім тұрады.)

Б о л ы с (Кәрімге). Говорите осторожно!

К ө р і м. Мен де саған бір еңбек етуге жарармын деп жүрген ұлың, азаматыңмын. Сен үшін ізденбекке бел байлағам. Сенің табаныңа кірген шөгір біздің мандайымызға қадалсын, деген еліміз сен емеспісің. Ана патшасына, министрге, Петерборына барайық па сен үшін, жоқ па?

Д а у ы с. Бар, бар. Жолың болсын, бар, е... Бесе, осылай десеңші бағанадан!

К ө р і м. Бар десең, жаңағы айқайды қой, бұл пішінді таста! Менің қасыма жол көрген, жөн білетін Майқанды қосасың, біз солай байладық, бүгін жүреміз.

Қ ы д ы ш (орнынан тұрып, мойнына белдігін салып). Иә, құдай, иә, аруақ, міне, осы тілеуден шет жайылған кісіні аруақ-құдай ұрсын... Пәле, қаза соның басына жаусын. Міне, мен айттым бір көк қасқа сол екі арысымның жолына (алақанын жаяды.) Жас та болсаң бас едің, бер, Көке батанды.

К ө р і м (қолын жайып). Е, құдай жолымызды болдырып... елдің. Не... жігітін аман сақтап...

Қ ы д ы ш (айтып жібереді). Тілегін оңғара гөр!

К ө р і м. Иә, тілегін оңғара гөр, бысмылда аллау ақпар.
(*Бата қылады.*)

Ж ү з т а й л а қ (*Жүніске кеп*). Айтқан жерден шыққаның осы ма?

Ж ү н і с. Шықпадым... Шыға алмадым!

Ж ү з т а й л а қ. Қайтып қарарсың енді менің бетіме?!

Ж ү н і с (*қатаң*). Бірақ бетіңе қарай алармын, Жүзтайлак! (*Қарасып тұрады.*) Сол!

Шығып кетеді.

Ж а н т а с (*тарай берген елмен бірге серпілін*). Болсын айтқандарың. Бір жолға тағы сынайық... көп болса жата тастағаның болар. Тосты мынау елің, тосады!

Елмен бірге кетеді.

Б о л ы с. Жарайды, шырағым, тос. Кездесеміз әлі сен екеуміз, кездесеміз, тұра тұрайық. Сүт көп, көмір аз!

Ж ү з т а й л а қ (*болысқа жақындап*). Есебін қалай табасыз! Сүйсінетін іс істедіңіз-ау, болыс!

Қ ы д ы ш. Е, тәйірі-ай, келін-ай, сөйтпесе бұны он бес жылдай ұдайы болыс сайлаушы ма ем?.. (*Бөрі күліседі.*)

Ш ы м ы л д ы қ

ЕКІНШІ АКТ

Үшінші сурет

Облыстық қалада. Европаша жақсы жасаулы бөлме. Қала байының үйі. Үш терезе қора ішіндегі бақшаға шығады. Терезеден әр алуан ағаштар, гүлдер көрінеді. Бөлме ішінде жақсылап өзірленген биік стол. Ішкілік, жем. Айналасында ояз Казанцев, адвокат Кәрім және болыс. Бұлар іше отырып, карта ойнап отыр, күтіп отырған Бибіш, сырттан ас-су әкеп жүрген екі даяршылар. Бірі әйел, бірі еркек.

К ө р і н і с

О я з. Жақсы болыс, как раз осындайда жақсы болып, ақылды болып шығатын керек. Біз его превосходительство губернаторға да мен Майқанды сондай деп характеризовать етем... Ел мына жұмысқа көнеді ғой?.. Айттың ғой ақымақ болма деп, солай емес пе?

Б о л ы с. Айтылды ғой, бірақ кейбір ақымақтар бар. Бастыңыз ба? *(Өз картасын қарайды.)*

О я з. Жартысына... кетті... *(ақша салады.)* Кімдер? Оны білдір маған... Мен саған как всегда помагать етем... *(Бибіш арақ ұсынады. Казанцев Майқанға басын иіп, Бибішке рақмет айтып.)* Міне, жақсы болыс, Бибіштен еш нәрсе аямайды. *(Арқаға қағып.)* Мен оны жақсы көрем... Сен, Майқан, бізге керек кісі.

Ж ү з т а й л а қ. Біз де сізді жақсы көреміз, тақсыр. Елдің ішіндегі ақымақтар болса мен тіпті өзім-ақ айтам сізге.

О я з. Айтыңыз, сіз жаман деген кісіні, сізді ашуландырған кісіні мен аямаймын, білдіңіз бе? Бастым.

Болыс карта береді.

Ж ү з т а й л а қ. Жарайды, тақсыр, осынымыз уәде болсын.

О я з. Уәде ме! Жарайды, мә менің қолым *(қол алысады, Бибіштің қолын сипайды.)*

Б о л ы с. Ел бізді патшаға бар деп ақша беріп жіберіп отыр, тақсыр.

О я з. О немене? Біз мұнда білмейміз бе? Алынады. Барып неге керек?

К ө р і м. Петиция, петиция берсек дейміз оған, сіз қалай қарайсыз?

О я з. Окопқа жігіт жіберу керек. Болмаса Германия жаман, көресің бе! Правительствоны поддерживать ету керек, оны сен білесің, Майқан!

Б о л ы с. Ел “бар” деп ақшасын беріп күтіп отыр.

О я з. Е, бар дей ме? Ақша бере ме? *(Күліп.)* Ну, что же! Петероградқа барып көріп қайт. Жақсы путешествие! Ол патша тұрған, біздің патшамыз тұрған жақсы қала... Барындар, сізге де советовать етем. Көрім Сеилович, қызық көріп қайтасындар.

К ө р і м. А, мына указ туралы, петиция туралы не ойлайсыз? Басқа Қарабұжыр, Көксу... Қызылжар, Теректі болыстары да осы Жыланды болысы сияқты, біздің хабарға қарап қалды. Майқан елді осымен басып кетті.

О я з. Ну, ел успокоиться етіп тұрсын, а, Майқан, сен ходатайствовать етпе. Пайда жоқ. Біз его превосходительство губернатор мен қазақ болыстары жігіт береді, бергелі жатыр деп донесение жасап қойдық. Керек емес.

К ө р і м. Еш нәрсе шықпай ма? Отмена болмас па?

О я з. Шықпайды, бұл окончательно, Майқан! Керек емес.

Б о л ы с. Ел жайын өзіңіз жақсы білесіз, өйтеуір қысылсақ сенетініміз сізсіз.

О я з. А, кончено! Майқанды обижать еткізбейміз. Майқан біздің уездегі почетный кісі. Және сендердің істерің өзге болысқа пример болады. Қазір білесің бе? Сендердің бес болысың өзге бір уезд елді жаманға бастап кетуге болады. Жігіттерді жақсылап тез бергізесің.

Б о л ы с. Иә, енді өйтеуір, өз көмегіңізбен көреміз де. Банк сіздікі... Бибіш, құйсаңшы тағы *(Бибіш бөріне ұсынады.)*

Шатақан кіреді, елден келген беті.

Б о л ы с. Е, амандық па, немене? Не қып жүрсің?

Ш а т а қ а н. Ел іші тынышсыз болуға айналып жатқан, Нұрқан мен Қыдыш жіберді.

Б о л ы с. Немене, Борсақ па?

Ш а т а қ а н. Иә... Бастығы сол Жантас, Төнекелер.

К ө р і м. Не қып жатыр олар?

Ш а т а қ а н. Қол болып жиналып, ел жігітінің көбін бір араға топтап алып, қару-сайман қамдап жатыр дей ме, немене, әйтеуір.

О я з. Ол кім? Не айтады мынау?

Ш а т а қ а н. Тіпті кеше кешке келіп, бізге ат-көлік керек, сойыс керек деп өзіміздің жылқыдан бес жүз жылқыны іріктеп айдап кетті.

Ж ү з т а й л а қ. Не дейді, бұл не деген сұмдық, бөтір-ау!

О я з. Бастықтары кім? Айтыңдаршы маған қазір, бұларды ұстап үйрету керек, тез ұстатамын (*Кәрімге*) Сіз не дейсіз? Сіз онда болғаныңыз қайда?

К ө р і м (*сасыңқырап*). Болып ем, бұнысы бұзықтық екен, айтқаныңыз рас, ұстап жазалау керек.

Б о л ы с. Ал ізден, бұл бұзық ел туралы?

К ө р і м. Не сөзі бар, жігіттерінің списогін реттеп, елге ұлық шығарып отырып, алдын жүргізуге қамдану керек. Ізденсек артынан іздене жатармыз. Бірақ ел сөйтіп бізді ұятқа қалдыратын болса, ізденіп керек емес.

Б о л ы с. Бәсе, өзіміз арандармыз.

К ө р і м. Орынбор мен Самардағы жігіттерден хабар күтіп ем. Бүгін хат келді, тілдерінді алған елді көндіріңдер, жігітін берсін депті. Ол жақтағы бастық азаматтар елге шығып, тоқтатып жүрген көрінеді (*Оязға.*) Міне, бұл мәселеге біздің көзқарасымыз осындай.

Б о л ы с. Тіпті солардікі дұрыс.

О я з. Конечно, ізденген керек емес, еше мынадай жаман ел болып отырғанда керек емес. Бұларды только примерно, наказать ететін керек.

К ө р і м. Бір жақсы арыз жазып, петиция қып жібереміз... Ал өзіміз ел тынышталғанша біраз жүріп қайтайық. Одан бері де қазір мына его высокоблагородие господин уездный начальник бұйрық етіп, елге тығыз поручениемен кісі шығарсын, менің байлауым осы.

Қыдыш кіреді, қасында Ділда, елден, жолдан келген.

К ө р і н і с

Б о л ы с. Е, немене, жандарым-ау, үсті-үстіне! Қыдыш аға, немене?

Қ ы д ы ш (*оязбен амандасып*). Е, жолы болар жігіттің жеңгесі алдынан деп, тақсыр ояз да мұнда екен, келе айтайын — мұңымды шағайын деген кісімнің өзі осы кісі еді.

О я з. Но, немене? Тағы не болды?

К ө р і м. Өзіңіз, тіпті қысылған кісі сияқтысыз ғой, Қыдыш.

Қ ы д ы ш. Қысылмасы бар ма, қарағым-ау, тіпті мұндай құтырған ел көрген емеспін бұрын.

Ж ү з т а й л а қ. Бұйтпеуші еді, ақкем мына бір кемпірді де ала кепті.

Қ ы д ы ш. Мына Шатақан айтқан шығар. Байдың аулына біткен жылқыдан бес жүзді алумен тұрмай, кешке келіп қорадағы сауда қойынан бір қора қойды да алып кетті. Сойып, қырып, тойлап жатыр дейді.

Б о л ы с. Ал, оның үстіне?

Қ ы д ы ш. Оның үстіне сол түн ішінде келіп Нұрқанды қамап, ауылға орнап жатыр. Сен список жібересің, қалаға шағым бересің. Майқан қайтқанша, жақсылық хабар болғанша тура осылай ізінді бағып отырамыз дейді. Мені де кепіл қып тапжылтпай қойды, пәле үлкейіп кетті. Ана жақта Қарабұжыр, Көксу, Қызылжар болыстары да бүлініп жатыр дейді.

К ө р і м. Міне есуастық! Бұл не антұрғандық, батырау! Өстіп отырып та жоғын жоқта дей ме Майқанға!

Қ ы д ы ш. Уа, сенбейді, Майқан бізді қулыққа салып алдап кетті... Ол шағым ап кетті, елдің жоғын жоқтайды деген бекер деп, тамам елдің қолтығына дым бүркіп апты. Олжайда тексіз аз ба, соның талайы қосылып кетіпті.

Б о л ы с. Өзің аяғы қашып шықтым десеңші?..

Қ ы д ы ш. Рас, тіпті шынын айтайын, қашып шыққаным рас. Мына кемпірді өдейі сол Төнеке, Жантастардың жатағына апарып сөйлестірем деген боп ілестіріп шықтым. Жолшыбай кездесе, Жантастар болса, осының септігі тиер деп ойладым.

Ж ү з т а й л а қ. Ойпыр-ай, енді неге отырсыз, не қалды?

О я з (*ашуды шақыра бастап*). Бұның аты жаман жұмыс, бұны тіпті не деп атарға білмеймін, білесіңдер ме, бұл военно-полевой суд тексеретін іс, осындай бұзықтар сенің елінде... Әй, Майқан, не қып сен осындай антұрған адамдарды көрмей қалдың? Сен не қарадың, Қыдыш?!

Қ ы д ы ш. Ұятты болдық, ұятты, қор қылды бұл елді. Бұзық ел, соны өзім өдейі сізге ауызба-ауыз айтайын деп келдім. Несін айтасыз?

Б о л ы с. Ендеше, несі бар? Обалы өзіне! Одан өрлеп жібердік, дандайсып шарасынан асып алған екен...

О я з (*өтірік күліп, суық жымып, біресе картаны лақтырып тастап, өкімше*). Басынан қыспай, аз ғана ықтияр берілген... Оны бұл халық былай мазақ қылған. Но жарайды. Енді бұл елді только өртейтін керек. Бұл величайший указға қарсылық... Бунт. Подумаешь, біздің государь императордың подданствосында – рахат, тыныштықта отырып, ақ патшаның жерінде отырып, білесіндер ме, бұзылғандар сендер!.. Сендерге ол көп болған. Дикий, невежественный ақымақ халық! Оған патшаның жерінде мал бағып отырған аз болған, ө?.. Айтындар қазір (*жерді теуіп*), сейчас же, сендерше не істеу керек?

К ө р і м. Мен пікірімді айттым, ваше высокоблагородие... Өзіңіз айтқандай аямай жазалау керек.

О я з (*болысқа*). Сен ше? (*Қыдышқа*.) Сен ше? Жолын айтындар!..

Б о л ы с. Мен өзім де жапа шегіп отырған кісімін, көрдіңіз ғой. Менің панам сізсіз! Маған салсаңыз өртеңіз сол Қарсақ, Борсақты. Ана Олжайдың бұзылғандарын да сөйтіңіз. Отырған жерін де былтыр поселкеге аламыз деп, өзірше алмай қойып еді, өзі көшіріп, қырып-өртеп жіберетін ел.

К ө р і м. Не дедің, не деп барасың, Майқан-ау.

О я з (*адвокатқа*). А, сіздер сонда ходатай болмадыңыз ба? Арыз жазбадыңыз ба! Ходатай! Петиция...

К ө р і м. Жоқ, честное слово, мен емес арызын жазған.

Б о л ы с. Осы бүлікке бұлк етіп, ат салысқан кісі болса бөрін ұйпау керек тек. Олжай болса Олжай болсын, бөрібір маған қазір...

Қ ы д ы ш (*баяу*). Дұрыс қой... Бірақ тамам елді қусақ пөле ұлғая бере ме деймін. Көпшілікті құртпай, қайта жиып алар ма едің, қалай? (*Оязға*.) тақсыр, мен ең әуелі шаруаны айтайын, ұнатпасаңыздар қалар.

О я з. Айт...

Қ ы д ы ш. Ең әуелі, бір жолға жалғыз бастықтарын атап, соларды жыра қуса! Өзге ел тез тыйылса, манифест болады деп, хабар шығарып, аналарды іріктеп шығарсақ деп ем, жеңіл болар еді...

Б о л ы с. Онда кім-кімді айтамыз?

Ж ү з т а й л а қ. Кім болушы еді? Жантас! Тақсыр, ең үлкен жау – Жантас, айттым міне мен (*Ояз басын изеп, қағазға жазады.*)

Б о л ы с. Содан соң Төнеке. Онан соң әлгі бір Сапа дейтін мұғалім және Жүніс дейтін оқыған жігіт (*Ояз жазады.*)

Ж ү з т а й л а қ. Оларды қойыңызшы, ауызға алуға тұрмайтын.

Б о л ы с. Жоқ, барсын, тегіс...

Д і л д а (*Бибішке*). Сұмдық-ай, өртке түскен басым-ай, қарағым Бибіш-ай, мұндай ма едің?

Ж ү з т а й л а қ. Шығарма үнінді, оттамай отыр!

Ш а т а қ а н. Қой, кемпір, не бетіңмен сөйлейсің? Ашпа аузыңды. Байдың үйінің малын судай шашып отырған жаудан не аяушы еді?

О я з. Ендеше, міне, сол Жантас, Төнекелер қашқын. Үкімет жауы.

К ө р і м. Әуелі тексеру шықпай ма? Елде отырып анықтамай ма?

О я з (*ақырып*). Не анықтайды?! Тағы не керек?!

К ө р і м. Өздері ақмақтығын біліп тоқтамас па деп ем, айтса, ұғындырса!

Д і л д а. Сәулем, жарығым, демеі көрсенші, бірдеме десеңші! Елдің дәмесі сен емес пе ең?

К ө р і м. Сөйлемеші, кемпір, мен ондай бұзықтың досы емеспін. Елді айтам.

Б о л ы с. Болды (*оязға*.) Тақсыр, сол айтқаныңыз дұрыс. Солай деп, қашқын деп жариялансын және өзге елге соларды ұстап беру міндеті тапсырылсын.

О я з. Болды, ендеше, Жантастың, Төнекенің басына пұл кесіледі, кімде-кім соларды ұстап берсе әрқайсысы үшін бес мың сом сый беріледі.

Қ ы д ы ш. Міне, бөрекелде, міне, осындай бір шара ғой менің ойлағаным.

Б о л ы с. Дұрыс тапқан ақыл!..

К ө р і м. Өттең, қандай іске куә боп отырмын?

О я з. Екінші жағынан елге отряд шығып, оларды қазір қуады, ұстайды...

Б о л ы с. Ие, әрине, онсыз болмайды. Міне, ең дұрыс жол (*Көрімнен басқалары оязды шығарып сала тысқа шығады.*)

К ө р і м. Не дермін?! Тарих алдында не айтармын? Біздің трагедия осы да (*Тоқтап.*) Көр, бала ел? (*Бекініп.*)

Жоқ, жоқ, өзің, өзің. Өзің виноват. Мен не істей алам. Сен мені де подводить ете жаздадың... Ендеше, өзің, өзің... (Үйде қалған кемпір жылап аяғына жабысады) Сорлы кемпір! (Аздан соң.) Жоқ, жоқ, аулақ, аулақ (кетеді.)

Қыдыш, болыс, Бибіш кіреді.

Д і л д а. Қарағым Бибіш, өз құлың емес пе еді? Бөтенге, ұлыққа неге өлтірттің. Жесір ем ғой. Жүрегімді қарс айырдың ғой, қарағым Майқан? (Аяғын құша береді.)

Ж ү з т а й л а қ (аяғымен серпіп, теуіп жіберіп). Тартыңыранбай, бүйте берсең өзінді бергіземін ұлыққа, сорың құрғыр, жаны ашығанымды көремісің, білемісің сендей тексіз! Болмаса айтпас па ем мынау шешесі деп!

Д і л д а (қатайыңқырап). Бұйткенше берсең етті! Шірітсең етті абақтысында, соның жолында. Қуарған қу басым, етегіңнен ұстап неге өлмедім?

Ж ү з т а й л а қ. Аулымыздан қатын тартып алғанын жетпеп пе еді. Ұмытты деп пе ең біз оны? Енді мынаған жеттің бе. Енді егескен соң әуелі сол қатыныңды көзіңше өкеп Мырза жігітке күң қатын қып қоймасақ атымыз құрысын.

Б о л ы с. Намыскерін бұл құлдың. (Кемпірді нұсқап.) Міне, міне намыскер болсаң мынаны көрсең еттің! Адыра қал! Жігерлі жігіт! Шыққан жері, шешесі, тегі қайда екен қазір! (Нұсқап.) Жетілдім деген күнде де басың аяғымның астында жатқанын сезіп пе ең, біліп пе ең, міне!

Есік ақырын ашылып, Жантас тұра қалады,
қолында жалаңаш сапы.

Ж а н т а с. Білгенмін... Жауыз дұшпан екенінді бұрыннан білдіргенсің.

Отырғандар шошып, алақ-жұлақ етеді, терезеге қарасады,
терезеден Бөрібасар, Бойбермес тағы бірнеше кісі
мылтықтарын үңіліп тұрады.

Тұр, анам! Адасқан, қаңғырған сорлы анам! Көзің жетті ме? Көтеріңді көрдің бе? Көрсетті ме? Мені қарғасаң да сені қуа келдім.

Д і л д а (ұмтылып). Жарығым, жалғызым! Әпкет, әпкет, әпкет мені мына ысқырған айдаһардан!.. Мына дозақы дажалдан! Қуатым, жалғызым, садағаң кетейін!

Ж а н т а с (*болысқа*). Елді алдап, сытылып шығып шағым жүргізіп жатырсың. Елдің қырғынына тойлайын деп отырсың. Солай ма? Бауыздайын ба осы жерде, жауыз...

Б о л ы с... Мен елге әлі өтірікші болғам жоқ. Жүргелі отырмын.

Ж а н т а с. Шығарма үніңді, алдайтының бір біздің ел емес, бүгін бес болыс, тіпті бір дуан ел қарсы шықты. Құтылып көрші осы селімнен, бөлем Майқан!

Б о л ы с. Не тілейсің менен?

Ж а н т а с. Тілейтінім бе? Қазір мына шағымыңды тоқтатып, әскерді шығартпайтын қыл! Ел тынышталды де, ұқтың ба? Істеймісің?

Б о л ы с. Істейін.

Ж а н т а с. Жоқ, құр сөзің болмайды, сыр мінезбіз ғой... Өзің өдісің. Жаныңды бер... Болмаса істейтінімді шын көресің!..

Ж ү з т а й л а қ. Арам болармыз.

Ж а н т а с. Ендеше, бәйбіше, уәде болсын (*Қатты*.) Күн жетер, сонда ақ шабақтай қайраңға соғып, мына жігіттерімді сенімен тояттатармын (*Болысқа*.) Бер жаныңды, бересің бе, жоқ па?

Б о л ы с. Бердім.

Ж а н т а с. Берсең, Мықтыбай аруағымен ант ет!

Б о л ы с. Осыдан өтірік айтсам, ел тілегін орындама-сам, атам Мықтыбайдың аруағы атсын.

Ж а н т а с (*Қыдышқа*). Сен міне осы анттың басында-сың. Айт сөзіңді.

Қ ы д ы ш. Есіттім, куәмін.

Ж а н т а с (*болысқа*). Енді алдында жалғыз кезең, жалғыз-ақ кезең! Бірақ оған жеткенде кінә бізде болмайды. Жаңағы айтқан аруағыңа шет болғандықтан соның өзі атты дерсің! (*Тоқтатып, суық жымып*.) Мен уәдемді айтайын. Бізді жеңіп шығатын күнге жеткенде де игілігін Майқан сен көрмейсің. Мен ку жанды шүберекке түйгемін. Жығылсам, үлкен жастық құшақтай жығыламын. Сенің антыңа сертім осы!.. Тарт, жігіттер!..

Жөнеле береді.

Ш ы м ы л д ы қ

ҮШІНШІ АКТ

Төртінші сурет

Болыстың кеңесі. Кешкі уақыт. Үлкен ақ үй, іші жасаулы. Сол жақта стол. Жұмсақ диван, екі-үш орындық және кеңсе қағазының шкафы. Үйдің содан басқа жері тегіс кілем, жүк. Оң жақта жақсы төсек, босағада сонді ер-тұрман, кеңсе жақ бөлмеде бір қылыш, бір винтовка және сары жезді атшабар сүмкесі ілулі тұрады. Кеңседе Нұрқан винтовканы қарастырып, сыртылдатып отырады. Босаға жақта Жұмажан.

К ө р і н і с

Н ұ р қ а н. Тұқымыңды құртып мынамен басып салсам ғой серейесің де қаласың. Қолымнан кім алады сонда сені? (*Жұмажан ыржыңдап күледі.*) Ауылға кеп, жасағым боп отырған әскер анау...

Ж ұ м а ж а н (*күледі*). Апырым-ай, ө!.. Басып салса табаныңнан жатқызар еді-ау, ө?.. Өзі неше атылады дейді осы, Нұрыш аға!

Н ұ р қ а н. Неше атылғанын не қыласың, сілтейін бе осы, ө?.. (*Оқталады.*)

Ж ұ м а ж а н (*басын қорғап күліп*). Е, жазығым не?

Н ұ р қ а н. Жазығың сол, боққа жарамайсың!

Ж ұ м а ж а н. Жарамаймын деп жүрмін бе? Өзің емес пе жаратпайтын (*Күліп.*) Нұрыш аға, әлгі бір айтқаның бар еді ғой. Әлгі уәдең! (*Күліп.*) Соны енді... Қашан болады...

Н ұ р қ а н (*өзгеріп*). Киші өзің ана сүмкені мойныңа! (*Жұмажан қуанып киеді.*) Мына жағана ана қылышты сал (*анау салады, мәз болады.*) Міне, адам боп қолыңнан іс келетін болса, осындай қылмас па ем мен сен итті!

Ж ұ м а ж а н. Енді өзің айтшы, сол істе дегенінді, шорт! (*Ыржыңдап.*) Түрікпеннің төрінде болса да бір көрейін (*Сүмкені қағып қожандайды.*)

Н ұ р қ а н. Астыңа сарқурай атты мінгіземін.

Ж ұ м а ж а н. Рас па, өттең бір сыдыртса-ау, желмая ғой, сорлы!

Н ұ р қ а н. Төбенді көкке бір-ақ жеткізейін бе?

Ж ұ м а ж а н. Істесеңші енді солай, Нұрыш ағатай?

Н ұ р қ а н. Иесі Борсақ жетпеген шенге жеткізем. Болыстың атшабары дегенді білесің ғой.

Ж ұ м а ж а н. Бәлем, ана жылы Шатақан қандай атшабар болады, сондай бір болайын (*Сумкені қағып.*) Пай, Шатақан дегенде елдің жылаған баласы уанды-ау сонда.

Н ұ р қ а н. Оқоптан да алып қалам.

Ж ұ м а ж а н. Айтшы енді сол айтатыныңды.

Н ұ р қ а н. Олай болса Мөржанды қайтып алып кел.

Ж ұ м а ж а н. Қайтып, ойбай-ау, жолын айтшы?

Н ұ р қ а н. Ертең әскер оларды қуады, Мөржан оларға ерсе бір жерде оққа ұшады, не солдаттарға жем болады, білдің бе?

Ж ұ м а ж а н. Бәсе, сорың құрғырды сөйтіп сор түртіп жүр ғой.

Н ұ р қ а н. Сен бұрын бар да, қасынан айналдыра бер! Қайт, үйге жүр де. Әйтеуір оңашалап қақпалай бер, мен өзге бір ер жігітке тағы тапсырам. Орайы келгенде ұстап басып қалындар да, еріксіз алып келіндер.

Ж ұ м а ж а н. Жарайды, ойбай... осы ма тәйірі, Нұрыш аға! Мен әкелейін оны, әкеп тұрып Бибіш екеуіңнің қолына берейін, шорт.

Н ұ р қ а н. Мұны істесең тағы бір сын бар.

Ж ұ м а ж а н. Ол не? Ол қандай? (*Ыржаңдап.*) Қолымнан келе ме, әйтеуір.

Н ұ р қ а н. Келтірем десен келеді.

Ж ұ м а ж а н. Келсе болды, шорт, мен аянбайын, өл десен өліп, тіріл десен тірілейін, сөзім сол-ақ. Немене енді?

Н ұ р қ а н. Оны мына әскердің өзі де істейді. Бірақ бірдеме етіп колдарынан келмей, ұстай алмай қалса сонда сені салам (*анау түсінбейді.*) Жантас туралы, бірақ ол кейін.

Ж ұ м а ж а н. Ә, кейін болса болсын, жарайды, әйтеуір мені (*ыржаңдап*) қайрап-қайрап сала бер дедім ғой! Айдай бер. Осы бар ісіңе жараймын, Нұрыш аға, көрерсің.

Н ұ р қ а н. Ендеше қазір ат қамдап өзірлене бер.

Қыдыш кіреді.

К ө р і н і с

Қ ы д ы ш. Е, қарағым Нұрқан, не ойлап отырсың?

Н ұ р қ а н. Өз ойыңды айтыңызшы, Қыдыш аға. Болыс ағам да келмеді. Мен әзір мына оязға, әскерге не деп мәслихат беруді білмей, байлай алмай отырмын.

Қ ы д ы ш. Мен осы туралы айтайын деп едім. Біздің келінге сол жақтан бір жіңішке лақап хабар кепті. Ол жерде Борсақ үстем боп, содан қол арасында жік туатын түрі бар дейді, білдің бе?

Н ү р қ а н. Жігі бар болсын, тарап құрып болғанша біздің барлық малды құртты ғой, өңшең сімтік, шашты ғой мүлкімізді, Қыдыш аға!

Қ ы д ы ш. Қарағым, бүгінше оны уайым қылмай тұра түр. Елді қайта баурап алайық, олқысын бір-ақ күнде толтырамыз.

Н ү р қ а н. Осының ашуымен сонда жүргеннің бөрін ақ-көк демей, Олжай болса Олжай болсын, тұтас қырса деймін.

Қ ы д ы ш. Мен нақ сол жерінді айтпақшымын. Майқанның ақылы, менің ақылым басқа еді.

Н ү р қ а н. Жұмсатайық дейсіндер ме?

Қ ы д ы ш. Жұмсақтау емес, жол сол. Елге қазір хабар таратайық, әсіресе қолға жетсін сол хабар.

Н ү р қ а н. Не деген хабар?

Қ ы д ы ш. Қалың ел пәлен күн ішінде тарасын, сонда манифест болады дейміз. Керегіміз жалғыз Жантас пен Төнеке дейміз, ана қу мұғалімді де ұстату керек. Қазір бірекі кісіні бөгде қып шапқызсақ деймін. Бара берсін.

Н ү р қ а н. Ендеше, әй, Жұмажан, сен сарқурай атқа мін де шап!

Ж ұ м а ж а н. Сарқурай? Шын ба? Маған мінгізгенің ғой, Нұрыш аға!

Н ү р қ а н. Ұрлап мініп қашып шықтым де! Қолға жете бере жаңағы сөзді жосылтып тарта бер... Ұқтың бе?

Ж ұ м а ж а н. Ұқтым... Жөнелейін бе! *(Ыңғайлана береді.)*

Қ ы д ы ш. Ей, ана мойныңдағы сумкені таста. Бұл тұқымың құрғыр есалаң бір нәрсеге жараушы ма еді, Нұрыш-ау!

Н ү р қ а н. Барсын, жарайды.

Ж ұ м а ж а н *(ыржыңдап)*. Е, жарамайды деп, о не дегенің, Қыдыш аға-ау?

Қ ы д ы ш. Бар, бар, сенің қолыңнан бәрі келетіні рас.

Н ү р қ а н. Ей, әлгі бағанағы айтқанды қолыңа түсіргенше, соның орайын тапқанша, сол жерден қайтпа!

Қыдыш. Е... рас! Әбден сенімін алып, бауырына кіріп ал Жантастың, білдің бе! Балдызы емеспісің, құдай атқыр!

Нұрқан. Ал жөнел! (Жұмажан ыржыңдап жөнеледі.) Тағы бір-екі кісі жөнелсін солай, қазір.

Бибіш кіреді.

Көрініс

Жүзтайлақ. Немене, Мырза жігіт? Ағаң жоқта ел тауқыметі ауыр тиіп отыр ма? Немене?

Нұрқан. Ауыр тиіп отырғаны рас. Ақыл қосшы, жеңеше, осындайда бір жол табушы едің ғой.

Жүзтайлақ. Ай, шырағым-ай, менің көмегім шын керек екен ғой. Ендеше, мен ана жақтан хабар алдым.

Қыдыш. Осы сенің хабаршың кім, қарағым Бибіш?

Нұрқан. Бәсе, сол жансызынды неге айтпайсың бізге?

Жүзтайлақ. Айтпаймын. Оны не қыласындар? Уәдеміз солай!

Қыдыш. Ал не хабар қыпты?

Жүзтайлақ. Бүгін кешке басшы кісінің бірі барды. Бүлдіргіштің бірі сол депті және қолдың ертең қайда қонатынын айтыпты.

Нұрқан. Не дейді? Қолмен келіп, қамсыз қап жүрмейік!..

Жүзтайлақ. Сөйлесуге келсе керек, бірақ қамданып отыратын осыған бір шара істеу керек, арттағы қол да сол істің ретімен болады депті.

Ояз және подьесаул Семенов кіреді.

Отырғандар бұларды қарсы алады.

Көрініс

Ояз. Господин подьесаул! Сіз жүрер алдында мен мына болыстан біраз көмек алып бермекпін сізге!

Семенов. Слушаюсь, ваше высокоблагородие (тітіркеніп.) А-а, жайлау суық па, Бибіш! Үй суық па? Неге сіздің үй мұндай? Мен сізді мұндай деп ойламаған (күледі.)

қымбатты ішік алып, ояздың иығына әкеп жауып жатып). Біз суық емеспіз, тақсыр! Сізді тондырайық деген ниетіміз жоқ.

О я з. Рақмет (тұрып, қолын қысып.) Рақмет! Әй, жақсы, жақсы хозяйка Бибіш, тамыр біздің (Арқаға қағып, Бибіш сызылып тұрады.)

Ж ү з т а й л а қ. Тондырсақ айыбымыз үшін мына ішікті жаптым. Менің сізді жылытқаным осы, тақсыр (күледі.)

С е м е н о в. Ваше высокоблагородие, какая она необыкновенная. Для киргизки, я бы сказал решительно, необыкновенная.

О я з. О-о, сіз білмейсіз, ол Бибіш! Ол на то единственная достойная киргизка (Нұрқанға) Жә, мына господин Семенов қазір әскерімен жүреді?! Осыған жерді жақсы білетін басшы керек. Қазір соны табындар.

Н ү р қ а н. Бұған кім дұрыс болар екен? (Қыдышқа.) Өзіңіз қалай болар едіңіз, басында болсаңыз...

О я з. Ә, дұрыс! Мен де соны дұрыс деймін.

Қ ы д ы ш. Кім біледі, көрі кісімін, ере алмай жүрмесем?

О я з. Жоқ жақсы болады. Барасың, Қыдыш, бар.

Қ ы д ы ш. Жарар енді, солай ұйғарсаңыздар болсын солай.

О я з. Не істейтінінді господин Семенов өзі біледі. Біз онымен қазір ақылдасып, бәрін шештік.

С е м е н о в. Да сендер аз ғана помощь бересіңдер. Көрсетесіңдер. А бунтовщиктерді қалай наказать етеді. Оны біздің карательная сотня өзі біледі. Біз ана көрсеткен Қарабұжыр, Көксу болысында (күледі.) Ну, общем көресіңдер! Только жер білетін кісі керек.

Қ ы д ы ш (Нұрқанға). Бізге ақыл салмай-ақ өздері шешкен екен ғой, бұл кісілер. Бұнысы қалай? Бірақ осы ғой... Ә... солай ма?

О я з (Нұрқанға). Онан соң, Нұрқан, сен ол қолдар жатқан жерді білесің бе? Сенде хабар болуға керек. Ертең таңертең қайда болады? Господин Семеновке ол да керек.

Н ү р қ а н. Оны білуге болады, тақсыр. (Бибішке.) Жаңағы айтқаның бар еді ғой, жеңеше!

Ж ү з т а й л а қ. Е, айтайын мен (*Оязға.*) Тақсыр ертең Ақтомар деген жерде қонбақшы дейді.

С е м е н о в. Прекрасно, олай болса біздің жұмыс бітті. Қазір жүреміз, ваше высокоблагородие.

Үйдегілермен қол алысып қоштасып, Қыдыш екеуі жөнеледі.

К ө р і н і с

О я з (*Жыланды болысының он шақырымдық картасын ашып, қабырғаға іліп қойып, қызыл қарандашпен сызып отырып*). Жыланды болысы! (*Сызып.*) Алтыншы ауыл, төртінші ауыл, үшінші ауыл! (*Нұрқанға.*) Жетінші ауылдың жартысы. Мына жақ Қарабұжыр, мынау Көксу, олардың жері де осы арада, солай ма?

Н ү р қ а н. Не туралы дейсіз, тақсыр?

О я з. Міне, мына жерде, Сарыкөл айналасында...

Н ү р қ а н. Ие, тақсыр, солай, 6-ауыл Борсақ, 4-ауыл Қарсақ, анау 3-ші, 7-ші біздің Олжай жері, бірақ ол да жаман ел болып отыр. Мына жақтарында көрші болыстардың елі, олар да жаман.

О я з. Борсақ және мына 4-ші, 3-ші, 7-шілер бәрі де бұл жерде болмайды. Мына Сарыкөлден он шақырым жерде (*көрсетіп*) Романовский станциясы бар. Оларға жер, жаңа жер керек. Мына Семенов командасындағы карательная сотня солар, жер береміз деген оларға. Жыланды жаман болыс болды... Бұл жер де соларға берілетін керек.

Н ү р қ а н. Осыны переселен кеңесі көктемнен бері тағы сөйлеп жүр ғой деймін. Әлгі Төнеке, Жантастар елді ерткенде осы жер жайын, жер тарлығын айтумен тағы да құтырып жүр.

О я з (*кекетіп*). Жер тар... Оған аман жүрген, ауылда жүрген тар болған, ну что же! Жердің үстінде тар болса, жердің асына кіріп кең жерді табады (*Бәрі күліседі.*) Онда жер көп-көп!

Н ү р қ а н. Көрсін болыс ауылын шапқанды.

Төнеке, Бөрібасар кіріп келеді.

К ө р і н і с

Н ү р қ а н (*сасқалақтап оязға, Төнекеге қарап*). Е, тақсыр, міне, өздері де келді ғой... Мынау әлгі... Төнеке!

Т ө н е к е. Саспай-ақ қой, сөйлесуге келдік. Ел жіберді міне мені. Жалтақтап артыңды тығып отырғаныңды білеміз.

О я з. Не сөйлейсің, айт! (*Бибішке.*) Сіз барыңыз, біз болыс екеуміз сөйлесеміз онымен, өлгі кісіні шақыртып жібер мұнда (*Тәнекеге.*) Да, не айтасың?

Бибіш кетеді.

Т ө н е к е (*Оязға*). Бізді ел жіберді. Ұлық келді, сіз келді деген соң: “Алдына бар, елдің мұңын айт. Не тілейтінімізді жеткіз!” — деп жіберді. Мына болыстікінде жатыр деген соң, олар өтірік шағым жүргізіп, елді жазықсыздан былғайды, бос жамандайды, ел айыпты емес, соны білдір деп жіберді.

О я з (*есікке қарай беріп*). Ну, не тілейсіңдер, не айтасың?

Т ө н е к е. Біз осы Жыланды болысындағы ылғи кедей, әлсіз, зорлық көрген елміз. Бізді ұлық бір ренжітеді... Бес старшын елдің қыстау, жайлау қылған алақандай жері бар еді. Сарыкөл. Соны бұрын үш рет кесіп-кесіп алып қатты тарылтқан еді. Қазір тағы алды деп есітеміз. Біз қайда бармақпыз. Былтыр жер азайып, пішендік кеміп қалып, қалың елге қатты тарлық болды. Екінші мына болыс зорлық етеді. Ол да сол жердің қалғанына қол сұғып қыстау салам деп отыр. Оның үстіне мына паверкеге баратын жігітті ылғи біздің елден жазды. Өзінің бай ру, жуан ауыл Мықтыбайы 30 ауыл, содан бірде-бір жігіт жазған жоқ. Осы не қылық? Бізді әдейі сорласын, басын тауға, тасқа ұрсын, содан барып қырғын тапсын деген қылық па немене? Содан басқа жоқ деп білеміз. Мына ел бүлінбесін десендер, ең әуелі жерімізді қалдыр. Екінші мына тізімді елмен отырып, өзіміздің келемізге салып отырып шешіңіз. Болыстың жалған, арам списогіне көнбейміз, оған бала бермейміз, одан да осы жерде қырып сал дейді мына ел. Бұл барлық ел тілегі.

О я з. Болдың ба? (*Тәнеке үндемейді, солдаттарға.*) Заберите их, подлецов! (*Солдаттар ұстап, қаруын алады.*)

Т ө н е к е. Ай, ояз, ел жіберген елшіге істегенің осы ма? Ұлық-ақ екенсің!

О я з (*алдына кеп жер теуіп, ұрсын*). Сендер ақымақ ит! Ел талаушы!

Т ө н е к е. Сені кісі деген мен ит екем. Ендеше сол ел үшін мен-ақ құрбан болайын. Білгенінді қылып қал.

Н ұ р қ а н. Оңбағандардың көзін ою керек.

Б ө р і б а с а р. Бәлем, Нұрқан, жазанды ел берсін (*Бөрібасарды Нұрқан теуіп жібереді.*)

О я з. Сен бұзық! Антұрған ит! Саған не керек? Оны көрерсің! Нұрқан, қамат мыналарды, ертең қалаға жүреді. А, я поеду сейчас за отрядом.

Ояз шығады.

Көрініс

Н ұ р қ а н. Шатақан! Ендеше, қолдарына кісен керек, аяғына да кісен сал, Шатақан, әпкел, кісен әкеліндер мына иттерге! Көгендетермін бәлем! Шарасынан асқан, тәубесінен жаңылған қулар... тәубеңнен жаңылған екенсің! Аулыма шабатын, құтымды шайқайтын немесің ғой.

Т ө н е к е. Итаршы екенінді ұмытып, өзің қылғандай боп тұрсың-ау. Менің арманым жоқ. Өмір бойы басымды қостырмай тоз-тоз ғып, әр жерге шаңға аунатып келіп ең. Тамам жылауларды соңыма ертіп, артыма қыруар ел жиып кеп тұрмын. Соның көшін бастап өлсем арман емес маған, көрің өтпейді, білдің бе, болыс!

Н ұ р қ а н (*қолдарын өзі байлап жатып*). Құл қылмақ едің ғой! Қолың қысқа екенін біліп пе ең, иттің тұқымы?!

Т ө н е к е. Не ел тұрар, не сен тұрарсың.

Н ұ р қ а н (*ұрмақ боп ұмтылып*). Иә, тұрарсың сен, тұрарсың, тұрғызармын, байла итті, кісенде тексіз итті! Бер сыбағасын.

Жантас, мұғалім, Бойбермес бастаған бір топ қарулы кісі келеді.

Көрініс

Ж а н т а с (*тап беріп Нұрқанды бір-ақ бүктеп, алып ұрып*). Бәсе, беріссең беріс сыбағаны!

М ұ ғ а л і м (*Шатақандарға*). Тапжылма бірде-бірің!

Б о й б е р м е с. Шығарма үндерінді!

Ж ү з т а й л а қ. Сұмдық-ай, мына сұмдар тағы жетті-ау.

Ж а н т а с. Жетпей, сенер деп пе ең сендерге? Қайтер екен десем, қайратын бұның (*Төнекені босатып.*) Осы иттерге сеніп қолсыз кетіп... Арандай жаздамадық па аңғалдықпен!

Б ө р і б а с а р. Өлтіріп кетеміз, алдымен мына тұрған итті өлтіріп кетеміз (*Қанжарын суырады.*)

Б о й б е р м е с. Үнін шығармай өлтір. Ас шаңыраққа! Желбауды! Өз шаңырағына асамын (*Нұрқанды Бөрібасар сүйретіп ортаға әкеледі.*)

Б ө р і б а с а р. Сал, сал, мойнына арқанды!

Бойбермес мойнына арқанды салып жібереді.
Соруор, Мөржан кіреді.

Н ұ р қ а н (*шошып, қалбақтап*). Ей, жандарым, ей, ағатай, ей, Төнеке ағатай! Шыбындай жаным, шыбындай жаным!! Кеш, кеше гөр, құлың болайын (*Аналар асуға айналады.*)

Ж ү з т а й л а қ (*ұмтылып, мұғалімді құшақтап, жабысып*). Мұғалім, жарығым... сәулем, жалғыз тілегім (*құшақтап.*) Не тілесей садағаң болайын, өлтіртпе! Жалғыз ауыз сөзімді тында.

М ұ ғ а л і м (*құшағынан босанып*). Ей, жігіттер, тоқтай тұр! Өлтірме!

Б ө р і б а с а р. Ара түспе, мұғалім ағатай! Жібер, босат бізді. Рұқсат ет!

М ұ ғ а л і м. Жоқ, мен десендер өлтірме! Тұра тұр! (*Жұрт тоқтайды. Бибішке.*) Не айтасың, Бибіш ханым!

Ж ү з т а й л а қ. Тілекке тілек орай еді ғой, сөзіңнің қадірін ұқпап ем, бірақ ұмытқан жоқ едім. Қуатым, ара түс. Сонан соң мойныға жіп тағылған күнім де! (*Жылап жібереді.*) У-уһ... (*қалтасынан хат шығарып.*) Мынау саған, сенікі, оқышы әуелі.

М ұ ғ а л і м (*асығып ашып, оқып*). Мүмкін емес, жоқ рас, соның қолы, “Қазақ” газеті идарасынан. Ең басшы, ақжүрек азаматтың өзінен (*Отыра кетеді.*)

Ж а н т а с. Не депті, не болты?

М ұ ғ а л і м (*оқып*). “Елдің наразылығына сен де қосылатын түрі бар деп есітемін. Біз мұныға барымызша қарсымыз. Ол бүлікті қостама. Жігіттің берілгені игі. Біз солай ұйғардық. Миллат деген саналып азамат енді қайта жігітті бастап фронтқа барсын. Тез қатенді түзе. Басқа жол жоқ. Біз тілімізді алған елдің бәрін де тоқтатып көндіріп жүрміз, елге жаның ашысын. Мағлумың!”

Ж ү з т а й л а қ. Мен сен үшін, амандығың үшін сақтаған едім.

С ө р у ө р. Ненди сихыр Сапа, син нешік ни ішлөп аңшылық хур боласың?

М ұ ғ а л і м. Жоқ, жоқ! *(Отырып қалған жерінен.)* Ондай сөз керек емес *(Жігіттерге.)* Жігіттер, өлтірмендер, өлтірмеймін мен, ара түстім!

Ж а н т а с *(жігіттерге)*. Босатыңдар!

Т ө н е к е. Қарағым, мұғалім-ай, адастың ғой, өкінесін ғой, өкінесің ғой. Өкіндіреді ғой бұлар.

М ұ ғ а л і м *(отырып, басын ұстап мұңайып)*. Мен білмеймін, қателескенім бе? Бұл нендей мүшкілдік?

Ж а н т а с. Тәйірі, мұғалім-ай! Ер болып төбе басына шыға алмағаның ба? Не көрсек те елмен көрдік десеп пе едік?

М ұ ғ а л і м *(хатты көрсетіп)*. Мынаны қайтем?

Ж а н т а с. Алыстағы сәлемнен әзір тұрған құшағым игі демес пе ем мен болсам! Еліңнің құшағы емес пе?

Болыс кіріп келеді, жолдан келген беті, сәлем беріп,
аңырып тұрып қалады.

К ө р і н і с

Ж а н т а с. Ә, міне-міне, жаранды емдейтін шын дәрің міне! Өзі келді, жігіттер!

Ж ү з т а й л а қ *(шошып айқайлап)*. Сорлы қылған құдай-ай! Қайдан келе қалып ең ажалдың ортасына?!

Б о л ы с *(айнала қарап тұрып, күліп жіберіп)*. Өй, не сөйлеп тұрсындар өздерің? *(Күліп.)* Неғып келгенімді білдіңдер ме менің?

М ұ ғ а л і м. Немене *(дәмеленіп.)* Не болды?

Б о л ы с. Сүйінші, шап! Хабар тарат! Сұра сүйіншіні! Босатты, азат болды, жігіттер. Бүгін түсте жандаралдан шықтым, әдейі, ұшып жеткенім осы.

М ұ ғ а л і м. Қайдан кепті? Кім бұйрығы?

Б о л ы с. Петербордан, Сенаттан! Ал шап! Не тұрыс бар? Мұғалім, саған Орынбордағы жігіттерден сәлем екелдім... Айтам... Шап, Шатақан! Шабындар! Есіктен төрге сүйінші!

Ш а т а қ а н. Сүйінші, сүйіншің Садағат кетейін,
Майқан-ай, сүйінші!

Қуанып шығып кетеді.

Ж а н т а с (*болысқа*). Сүйінші ме? Рас па?

Б о л ы с. Рас емей!

Ж а н т а с. Ендеше, мұнда жер тар. Даурықпайық!
Сүйіншің сүйінші! Бірақ осыны қазір өзің жүріп, анау
жиылған елге өзің барып мәлім етесің! Жүр!

Д а у ы с т а р. Дұрыс, дұрыс! Жүр, жүр, өзің жүр!

Б ө р і б а с а р. Дұрыс, өзің жүр... Өзін апарамыз!

Жұрт кимелеп, болысты ортаға алып өкетуге айналады.

Ж ү з т а й л а қ. Өңшең елден шыққан бүлік. Жақсы-
лық әкелсе де қадірін білмейін дей ме? Мұғалім, жаным,
сенің жолыңда мен айтқан тоқтың. Сәулем! Бар сен де!
Тапсырдым саған. Тұр, бар!

Мұғалім ойда, зорға тұрады.

М ө р ж а н (*шығатын жұртпен кетуге ыңғайланып*).
Арын сатқан арсыз еді. Аю қатын екенін білмеуші ме ең,
мұғалім? Сізге не болды, жібің босап. Мен айтайын ба
ақылды, бұныңыз не?

С ө р у ө р (*мұғалімге*). Ни болған, ни болған соң сиңө.
Ни ішлөрмін. Ни өйтiргө. Өне Мөржан өйтті бит синө. Ол
білө бит ол қаһарні (*Түртіп оятқандай болып.*) Ни диөрмін,
нәрсе диөрмін мин, мұнан соң синің хақында?

Ж ү з т а й л а қ (*Мөржанға*). Құтыра тұрындар бәлем.
Ішіңнен жайлармын, астыңнан қырыққанымды көрерсің.

М ө р ж а н. Күймесең өртеніп өл. Енді ұсынсаң да
қолың жетпес.

Ж ү з т а й л а қ. Тұра тұр, жетпес деп саспа! Әлі-ақ
аяғымның астына түсерсің! Менің кісім, керек кісім, тап
ортаңда! Білерсің, төбеңнен ұрған күні.

С ө р у ө р. Уаллаһи ни айта бұл? Харап болдың бит,
Сапа! (*Мұғалімге төнеді.*)

М ө р ж а н. Сұмдық қой мынаның айтқаны. Жүріңізіші
өзіңіз.

Мұғалімді алып бара жатады.

М ұ г а л і м (түк ұғынбаған пішінмен). Қош, Бибіш ханым!

Ж ұ з т а й л а қ. Қош, жарықтығым, болысқа пана бол, тапсырдым саған.

Н ұ р қ а н. Әттең, әскердің кетіп қалғаны-ай. Ауылда даяр жігіт жоқ, қайда, қайда ояз?

Ж ұ з т а й л а қ. Ұш, ұш енді оязға!

Н ұ р қ а н. Әкпетті, әкпетті ғой, ойбай! Арыстанның аузына әкпетті ғой, қайран ағатайым!

Ж ұ з т а й л а қ. Қайда, әскер қайда? Шап, шап әскерге!

Нұрқан шығып кетеді. Бибіш жылап, сілейіп отырып қалады.

Ш ы м ы л д ы қ

ТӨРТІНШІ АКТ

Бесінші сурет

Тау іші, кешке жақын, әр жерде қос түгіндері, тас арасында қайнаған қол. Құралдар, найза, айбалта, аздаған мылтық. Әр жерде тас басында қарауыл. Қолдарында қызыл жалау, найза. Қол бейбіт. Сондықтан кейде шырқаған, қосылып айтқан өндер естіледі. Дырду күлкі. Сойыл қағып, найза тіресіп, сапыласып өздерінше өскер ойындарын ойнап: “Қайт-қайт! Қашпа-қашпа! Қайда-қайда! Жекпе-жек, жекпе-жек!” десіп сахнада өтісетіндер де бар. Арасында калмақша алысып, үш-төрт рет дөңгелесіп өтіседі. Алдыңғы бір таста мылтығына сүйеніп жалғыз Жүніс отырады. Түнерген.

К ө р і н і с

Бір шал, бір кемпір шығады. Жүністі көріп қалады.

Ж ү н і с (*селт етіп, басын көтеріп қарап*). Ей, сендер, кімсің!..

Ш а л. Уһ, қарағым-ай, ел екенсің ғой, зәрем кетті ғой (*Талған күйде отырады.*)

Ж ү н і с (*қастарына келіп*). Не болды? Қайдан жүрсің? Кімсіңдер?

К е м п і р. Қырды ғой, шырағым, қан жоса қылды ғой, ойбай!

Ж ү н і с. Қай ауыл, қай елсіңдер, не болды?

К е м п і р. Уа, Олжаймыз, Жаманай ауылынікіміз!

Ш а л (*бет-ажары қан, есін жиып*). Жетті ғой әскері, бастаған Қыдырбай, бір жерде отырған бес ауылдың жігіті Жантас, Төнекеге еріп кетті деп ұйпап салған жоқ па, бүгін!

Ж ү н і с. Не істеді, анықтап айтшы?

К е м п і р. Бес-алты ауылды түгел өртеді, малдың бәрін айдап алды, басып қалды, бауырын көтеріп қыбырлаған жанның бәрін қырды (*Зарлап.*) Қаршадай қызым, сәулем! Он жасар балам шыға алмай оттың ортасында қалды.

Ш а л. Аң боп кеттік қой, қарағым, бостық қой. Осы жол бойы ыңғи адамын қырып, аулын өртеп, қан жоса қып келеді.

Ж ү н і с. Қашан бастады?

Ш а л. Борсақтан бастап, жолда Қарсақты, одан қала берсе Олжайға да ауыз салды.

Ж ү н і с. Олжайға да тегіс тиді ме?

Ш а л. Жоқ. Оған аралатып тиіп жүр. Әлгі көрінде өкіргір Қыдырбай жүр ортасында. Шықты ғой тажал боп.

Тағы екі қатын шығады.

Алдыңғысы кеудесін басып жығылады, бүйірі қан.

К ө р і н і с

І қ а т ы н. Жеттік пе, ойбай! Қайда азамат? Қайда әлгі, қол жиды, қарсы тұрады деген азаматы қайда? (*Жұрт жиыла береді.*)

Д а у ы с. Не болды, уа, не болды?

К ө п д а у ы с. Әскер жетті, қырды... Елді қырып жатыр дейді.

Ж ү н і с. Ой, жігіттер, тоқтаңдар, естідіңдер ме мынаны?

Д а у ы с т а р. Уа, не дейді? Не бопты? Айтсаңдаршы жөндеп?

Ж ү н і с. Өзен жағасында отырған елге Қыдырбай бастаған әскер кеп, ауылдарды өртеп, елді шетінен қырып жатыр дейді.

Д а у ы с. Уай, ол ел тыныш ел емес пе еді? Бізге ермей қалған ел еді ғой.

І қ а т ы н. Ермегені не керек? Мынау Борсақ, мынау Қарсақ деп атап-атап қырып жүр (*Жылайды.*)

Ш а л. Көрмеген сұмдық, дозақ заман жетті ғой басымызға! Қарағым, тілеуінді тілеген азаматым не қып тұрсың, ойбай, түге? Қырды ғой мына болыс, мына Қыдырбай, өртеді, қырып салды әні, туған бауырларыңды. Ат тұяғына ездірді ғой қызыл шиет баланы...

Д а у ы с. Ой, жігіттер, бұл не тұрыс?

І п д а у ы с. Бесе, бұл не? Қайда Жантас! Қайда Төнеке?

Жұрт қарайды. Жүгіріп Шатақан шығады.

К ө р і н і с

Ш а т а қ а н (*жүгіріп*). Уа сүйінші! Сүйінші! Қайда мұның қолы, сүйінші (*Жүністі көріп*.) Жүніс, Жүке.

Ж ү н і с. Шатақанбысың, ей? (*Анау жүгіріп кеп қолына хат сияқты бірдемені сұға салады.*) Ақырын, не болды? Немене?

Ш а т а қ а н (*айқайлап*). Сүйінші – Жүніске жылаам.)
Болысты әкеле жатыр, зорлықпен әкеледі ұстап, Жантас,
Төнеке! Жүкетай, жаны қалар ма, жоқ па? Сүйінші!
Сүйінші тілеп үш деп еді Жүзтайлақ – Бибіш!..

Ж ү н і с. Бибіш, шіркін! Қысылып па едің? (*Атып тұрып.*) Жүгір-жүгір, сұрай бер! Құлақтандыр сүйіншінді!
Ш а т а қ а н (*жүгіріп*). Сүйінші, сүйінші, болыс келді.

Екінші жақтан Бөрібасар, Сөруәр, Мөржан шығады,
қарай қалады.

Манифест! Болыс келе жатыр өздеріңе, сүйінші,
сүйінші!

Д а у ы с т а р. Не дейді мынау? Нені айтады мынау!
(*Сүйінші деген дауыстар сахна сыртына тарап бірден-бірге кетіп жатады.*)

Б ө р і б а с а р (*сүйінші деп жалаңдап жүрген Шатақанды ұстап ап*). Ей, сен болыстың итаршысы едің ғой, тұра тұр, көп бүлінбе!

Ш а т а қ а н. Не дейді мынау, езуінді!.. Сүйінші десем,
жақсы тілеу үстінде.

Б ө р і б а с а р (*халыққа өйгілеп*). Сенікі қай сүйінші осы? Ей, жігіттер, мынаның сүйіншісін білдіңдер ме?

Д а у ы с т а р. Уа, не? Немене, айтсаңшы? Қай сүйінші?

Б ө р і б а с а р (*Шатақанды жібермей*). Тұра тұр, тап-жылма! Бұның сүйіншісі осы қазір ашылады. Әлде бұл болысты – Майқанды ұстап әкеле жатқанға сүйінші сұрайтын шығар. Солай ма? Дәм-тұзын ақтаған екен, шіркін, сен де дастарқан аттадың ба?

Ш а т а қ а н. Ой, құдай жүзін көрмегір, көпір! Көпір екенсің ғой! Жаман иттің аты Бөрібасар деп Бибіш текке қоймаған екен ғой.

Д а у ы с т а р. Не дейсің? Баста, ой, жаңағың! Жүр, жүрші былай.

Мөржан, Сөруәр қалады. Сөруәр мұнды.

К ө р і н і с

Ж ү н і с (*Сөруәрдің түсін байқап*). Сөруәр, немене? Сен неғып тұрсың? Осы Жантастармен ауылға сендер де еріп бардыңдар ма, немене?

С ө р у ә р. Иә, бу Мөржан анасын кургісі килді. Ә, мен!..

Ж ү н і с. Иә, сенші! Ауылда не қызық көрдіңдер? (Мөржанға.) Айтсаңдаршы, о не? Кімді көріп едіңдер, не көрдіңдер?

С ә р у ә р. Бибішті көрдік, Бибішті. Сикырлы аждаһаны көрдік.

Ж ү н і с. Бибіш, Бибіш сайқал ғой. Не дейді, не деп отыр?

М ө р ж а н. Не десін? Қолда, басшы кісілеріңнің ішінде жансызымыз бар, кісім бар дейді. Басқан із, бар сырынды біліп отырам дейді.

Ж ү н і с (атып тұрып, өңі қашып сұрланып). Не дейсің? Ол қу, қанды қармақ, не деді екен тағы, ол пәле.

С ә р у ә р (мейірленіп сеніп). Барым Жүніс! Харап болдық бит. Ни әйтпінмін!

Ж ү н і с (Сәруәрға тесіліп қарап, өзгеріп). Сәруәржан, айтшы, рас па? (Жылдам.) Атын атады ма?

С ә р у ә р. Атамады шу... Атарміни суң анди мазлума?!

Ж ү н і с (өзгеріп). Жауыз ғой ол... Істейді ғой қулықты (Жылдам басып кеп кезек қарап.) Әлде әдейі айтқан шығар. Сездірді ме кім екенін?

М ө р ж а н. Сездірді.

Ж ү н і с (қайта өзгеріп). Ендеше кім? Кім деді? (Мөржанға.) Айт!

С ә р у ә р. Нинди кіші кімі? Анысы мұғалім түгіл шул, әммә біз шүбәләнәміз. Мин шоңөр қайғырам бит, бағырым Жүніс (Жылап жібереді.) Ол хатын яуыз мөлғұн, Сапаны хорли бит!

Ж ү н і с (өзгеріп ақырындау). Не дейді? Не дейді, ойбай, құдай-ау (Ақырын.) Мұнда ма еді? Не деді мұғалім туралы?

С ә р у ә р. Ул мұғалімгә Нұрқанды қорғатты, Сападан аны қорғауын талап етті, шарт етті.

Ж ү н і с. Ал Сапа ше?

С ә р у ә р. Ә, Сапа (жылап.) Аның тілін тыңдады. Сихырланды. Сихырланған түгілміни соң, Жүніс досхайым! Һәммә халық алдында мұғалім өзін ненди хор етіп көрсетті? И... Білсәң иді мәнім дәртімді (қатты.) Мұғалім ол хатын алдында тілсіз, көзсіз, пікірсіз құл болды бит!

Ж ү н і с. Өзі қайда? Қалып қоймады ма тек!

С ә р у ә р. Юх, қалмады. Біз Мөржанбілән аны алып шықтық, килә!

Ж ү н і с. Бәсе, бәсе (*тістенген пішінде.*)

М ө р ж а н. Немене? Немене? Сіз не айтпақ боласыз, Жүніс, айтыңызшы?

Ж ү н і с. Мен бұрын ішіме түюші ем... бірақ.

М ө р ж а н. Бірақ, кәне, кәне, айтыңызшы!

Ж ү н і с. Бірақ ешкімге білдірмейін, сыртқа шығармайын деп ем.

С ө р у ө р. Жүніс, иләр айтасың син (*талып кетеді, Мөржан құшақтайды.*)

М ө р ж а н (*Жүніске суық, қатаң*). Қинамаңыз мына кісіні!

Ж ү н і с. Ә, рас, мынаны айтасыз ба?

М ө р ж а н. Иә, соны айтам (*қатаң.*) Әр дүниенің шегі бар. Бұл жазықсыз адам.

Болысты алып Жантас, мұғалім, Төнеке, басқалары шығады, ел бір жерге жиналып қалады.

Ж а н т а с (*айнала қарап Бөрібасарды қолымен ымдап шақырып, оңашалау*). Қарауылда тұрған адамдарың босаң кісілер көрінеді. Қазір сенімді, мықты жігіттерді жіберіп, ауыстырсақ (*халыққа.*) Уа, жұрт, бері жиыл, бері келіндер, азаматтар.

Ел жақындай береді, болыс жалпылдап өрқайсысымен амандасқан болады.

Міне, мынау болыстарың. Кешегі кіжінген, кектенген осы болыс болатын. Сенің басыңа көр заманды туғызып ұлық тұрса, оның үстіне ширықтырған осының қылығы еді. Бүгін ауылына оязын әкеп, әскерін төгіп, ұлығына сүйеніп те, сипанып та отыр. Ал, осы болыс және сүйінші сұрайды. Біз әдейі сендерге ауызба-ауыз өзі мәлімдесін деп алып келдік осында. Тыңдаймысың, жұрт, мұның сүйіншісінің жөнін, жоқ па?

Б о й б е р м е с. Тыңдамаймыз, тағы алдайды.

Д а у ы с. Керек емес, тыңдамаймыз.

Е к і н ш і д а у ы с. Жоқ, тыңдаймыз, айтсын!

– Айтсын, жақсылығы бар шығар.

Айтқызындар... естиміз.

Ж а н т а с. Жарайды, ендеше, кәне, болыс мырза, айта ғой сүйіншінді.

Б о л ы с. Ендеше, жігіттер, сен кешегі менің елім емес пе ең. Осы сенің қырылғаныңды, босып, тозып құрығаныңды мен тілейді деген қайдан шыққан сөз? Сен жоқ болсаң мен кіммен кісімін?

Д а у ы с. Бәсе, кіммен кісісің?

Бұрыннан неге айтпадың мұныңды?

Б о л ы с. Бұрын ел боп менен сұрадың ба? Бұрын мұндай хауіп кеп пе еді басымызға. Бұрын мен де құтырып жүр екемін. Алды-артымды ойламаппын. Қайран елім, енді міне аппақ сүйек боп осы тау-таста қаласың ба, қырғын табасың ба деп қорықпадым ба мына мен бүгін. Шошындым ғой мен сен үшін!

Б о й б е р м е с. Уа, сүйіншің, сүйіншіңнің жөнін айт.

Д а у ы с. Уа, соны айт, соны айт.

Б о л ы с. Сүйінші сүйінші, біз әнеүкүнгі адвокат Кәрім екеуміз жер дүниені шарламадық па? Орынбор, Самар, Петербор бөріне бардық. Арыз бердік, сөйледік, өтіндік, жауабын кейін жібермек болды. Содан өзіміздің облысқа қайттым. Бүгін таңертең хабар жоқ па екен деп жандаралға кірдім. Кірсем жақсылық. Босады, қазақ азат бопты деген хабар кепті.

Д а у ы с. Е, тілеуінді берсін. Е, солай десеңші!

Е к і н ш і д а у ы с. Петербор хабары ма екен?

Б о л ы с. Е, Петербордан, патшадан, министрден.

М ұ ғ а л і м. Бағана Санаттан дегенің қайда?

Б о л ы с. Санаты не, министрі не? Біз оқымаған қазақ дәлін білеміз бе? Мұғалім, о не дегенің? Тіпті Кәрімнен де телеграмма бар.

М ұ ғ а л і м. О да солай деп пе?

Б о л ы с. Солай, солай депті.

Д а у ы с. Уа, ендеше, рас болғаны ғой.

— Шын болғаны ғой ө, құдай, берерсің!

— Уа, шын тыныштық болғаны ма енді сөйтіп?

— Е, тыныштық емей.

Ж а н т а с (*болысқа*). Рас па осы айтқаның? Рас болса Кәрімнің телеграммасын көрсетші көне, мына мұғалімге.

Б о й б е р м е с. Иә, көне, рас, рас.

Б о л ы с (*қалталарын қараған боп*). Е, телеграмма бар. Міне... қайда еді? (*Таба алмайды.*) Қап, үйде чемоданда қалып қойыпты ғой. Қап, ескермегенімді-ай, өттеген-ай.

Д а у ы с. Рас деген соң рас болғаны ғой.

— Барған жерінің бәрін айтып тұр, болды ғой.

Т ө н е к е. Ой, халық, тұра тұр! Жә, кеңшілік болса мына оязың, әскерің не істейді? Мынау елді, жігіт бермеймін деген осы жұртты қайтеді? Тыныш қайта ма, ана ұлығың?

Б ө р і б а с а р. Бәсе, соны айт, соны айтшы, көне?

Д а у ы с т а р. Иә, қуғынға ұшыратпай ма?

— Ел тынышталғанмен әскерің кеп қырып салса қайтеміз?

Б о л ы с. Әскер тимейді. Әскер бұрынғы дақбыртпен шыққан! Ол қайтады.

Ж а н т а с. Солай деймісің? Ендеше, әскердің Борсақ, Қарсақты қырып жатқаны несі, мынау өзен бойында? Сенің осының алдау, бөгеу емес пе, әскерді тосып тұрған жоқпысың?

Б о л ы с. Әскерді мен көрдім бе әуелі? Аттан түскенім сол емес пе? Өз көзіңмен көрдің ғой!

Ж а н т а с. Ендеше, мына ауылдағы ояз бен әскерге жандарал бұйрық еткен шығар. Қырғынға шыққанын біледі ғой, сол бұйрығын істеді ме?

Б о л ы с. Істеді, қайтсын деді!

Ж а н т а с. Көне, ендеше, сол бұйрығын көрсетші!
(Тым-тырыс.)

Б о л ы с (сасыңқырап). Жоқ, бұйрық менде жоқ.

Ж а н т а с. Сен елдің қамын ойлаған кісі екенсің, әскер шыққанын білесің, неге шыққаны өзгенің бәрінен бұрын саған мәлім. Олай болса жандаралға “Жыланды” болысына шыққан әскер жайында айтпайды екенсің, оныңды қалай дейік?

Т ө н е к е. Бәсе, сұрасаң осыны сұра!

Б о й б е р м е с (елге). Міне, босқа желпінесің, көрмеймісің тағы алдап тұрғанын.

Д а у ы с. Қарағым Жантас, жақсы лепес, жарым ырыс деп еді.

— Айтқан хабары жақсы еді ғой.

П д а у ы с. Рас шығар әлде, неге сенбейміз?

— Ай, кім біледі, аяғы сұйылып кетті ғой.

Б ө р і б а с а р. Өтірік, бәрі өтірік, білмеуші ме ең сырын?

Ж а н т а с. Ей, жұрт, мен бір сөз айтайын. Болыс сөзі рас болар деп дәме қылатының бар екен, олай болса то-сайық. Жарайды. Дегенің болсын. Бірақ жақсы хабар шын боп, аныққа шыққанша мына болыс біздің ортамызда болсын, кетпесін. Не көрсе бізбен бірге көрсін. Бұған не дейсің?

Д а у ы с т а р (*шулап*). Дұрыс, дұрыс.

— Бізбен болсын, болсын.

— Ортамызда болсын, тапқан ақыл.

Б ө р і б а с а р. Жібермейік, осында ұстайық, көзіміз жетсін.

Ж а н т а с. Екінші, ел ішінде әскер, ортаңа келіп қырғын салып отырған ояз мынау. Қарсы болған жалғыз біз емес. Бес болыс ел, солармен хабарласамыз. Олар болыстарына не қылды екен, көреміз. Бар болысты бір арада ұстаймыз, кепіл, кепіл!

Д а у ы с т а р. Дұрыс, дұрыс, хабаршы кісі шаптыр! Олар да болыс-биін ұстаған.

Т ө н е к е. Е, дұрыс міне, тоқтасақ, қайтсақ сол елмен бірігіп отырып қайтайық!

Ж а н т а с. Үшінші, жаман айтпай жақсы жоқ, сақтықта қорлық жоқ деген. Әйтеуір жігіт алмайды екен ғой, ендеше, мынаның да керегі жоқ (*жанынан көп қағаз шығарып.*) Мынау список! Бүгін ояз бен Нұрқан өз қолдарымен тізген сендердің списокің! Жаңа әдейі барып осыны тартып алып келдім (*списокті көпке лақтырып, шашып жіберіп.*) Мә, мынаның көзін жоғалт.

Жұрт дар-дар айырады, улап-шулап қайта түзеледі.

Б ө р і б а с а р. (*Бойбермеске*). Ал мына болысқа өзір сенім жоқ. Мықтап күтіндер.

Д а у ы с т а р. Дұрыс, дұрыс, қашып кетпесін.

— Кете алмасын, жібермендер!..

Т ө н е к е. Жә, жігіттер, онан соң болыс сөзі өз алдына. Бірақ мынау әскер мен Қыдырбай қылығын естідіндер ғой. Өзен жағасындағы ел не көріп жатыр? Ереуілге шыққаның, шықпағаның бәрі бір. Бұл құртамын деген қылық. Солай ма, солай емес пе?

Д а у ы с т а р. Солай, солай емей немене?

Т ө н е к е. Ел қырылды, жер кетті, неміз қалды. Өлісеміз.

Ж а н т а с. Бәсе, соны айт! Ендеше, жүр, қамданайық, жарандар! Тегіс ат-сайман қамдандар. Не олар өзі келер үстімізге, не біз соқтығайық (*Жұрт тегіс дүрк тарайды. Жүніс пен Төнекеге.*) Жүріндер, қолды аралайық. Өзірленейік.

Бұлар жөнеледі.

Сөйлеген жұрттың ар жағында, төрдегі тастың біріне байланып қалған болыс көрінеді. Бөрі де дәл шетте. Мұғалімді Мөржан мен Сөрүөр ұстап қалады.

К ө р і н і с

С ө р у ө р (*мұңды*). Халық! Бақытсыз халық! (*Қызына, рухтана.*) Ол өлсе де шатлықбілән улә біләді! Ә, біз кім? Біз ни болармыз!

М ұ ғ а л і м. Не дейсің? Не айтасың, Сөрүөр?

С ө р у ө р. Ни өйтіргө? Нигө шықтық, нигө ердік біз бұл халыққа? Ей, Сапа, ей, мұғалім, халықтың сүйген, ишанған мұғалимі! Нишләдің? Нишләдік біз? Шунди міні сізнің мидрәсәдегі хиялларыңыз. Сіз милләтка қызмет деп янған тугіл-мә идіңіз!

М ұ ғ а л і м. Білмеймін, білмеймін, хияли болған шы-гармын.

М ө р ж а н. Неге олай дейсіз, мұғалім! Сіз басшы, бәрін үйреткен, барлығын баулыған — бәріміздің ұстазымыз сіз емес пе? Не болды сізге?

М ұ ғ а л і м. Бәсе, не болды маған? Тілім ғана бар, қолымда қайрат жоқ. Жүрегімде дерт бар, жазылар шарам жоқ. Мен бір ғазиз бәндә.

М ө р ж а н. Шын айтасыз ба? Мұғалім ағатай-ау!?

М ұ ғ а л і м. Бәсе, не болды? Не істедім осы бүгін мен? Халық не деді?

С ө р у ө р. Нәрсе дисін халық, аздың син.

М ұ ғ а л і м. Рас (*мұңайып.*) Аздым, аздым, гүнәһәрмін. Хат! Газет басындағы басшы азамат хаты. Мен не істейін, адасқан сияқтымын.

С ө р у ө р (*қатты*). Мұғалим хайыр, мин синің туғырында хаталасқан икәм. Мин сізні ужданді дисәм. Син қара күңіл...

М ұ ғ а л і м (*селк етіп атып тұрып*). Тек, қой, Сөрүөр, тоқтат! Мен ондай емес.

С ә р у ә р. Юх, син башқа түгіл.

М ұ ғ а л і м (*басын қорғағандай*). Жок, жок, жоқ, олай деме! Олай емес.

С ә р у ә р. Ә, син атап әйтiргә қорқасың, син хазiр син шпик. Мiне син кiм?

М ұ ғ а л і м (*тұрып қатайып*). Ой, сендер не дейсiңдер? (*Мөржанға.*) Не деп тұрсыңдар осы? Ненi айтасыңдар?

М ө р ж а н. Сiз қатты айтасыз. Одан бұрын, әуелден аман емес, қиянат жолына бұрын шықты деп сезiктенiп тұрмыз ғой бiз.

М ұ ғ а л і м (*қатты*). Қандай қиянат! Қайдан алдыңдар бұл сөздi. Мен Нұрқанды арашалағанымды, халықты наразы қылғанымды ғайыбым деймiн.

М ө р ж а н (*умтылып*). Сол ғана ма, мұғалiм ағатай-ау?

М ұ ғ а л і м. Ендi не?

М ө р ж а н. Ойбай-ау, бiздi, Сәруәрди өртеген Бибиш сөзi емес пе.

М ұ ғ а л і м. Қандай сөз? Неге айтпайсыңдар?

М ө р ж а н. Қолда, басшы кiсi iшiнде тыңшы бар, жансызым бар. Барыңды сол айтады, ашады. Түбiңе жетедi деген жоқ па сiздiң көзiңiзше?!

М ұ ғ а л і м (*ашуланып кеп*). Мен ненi айтады десем, бұларың не? Нендей масқара? Сәруәр, мен бе екем сондай кiсi? Қайтып ал қазiр сөзiңдi, қайт, болмаса мен өлермiн, өлермiн қазiр, мұндай ғазаптан баддұға оқып өлермiн саған (*жылап жiбередi.*)

С ә р у ә р (*жүгiнiп кеп құшақтай алып*). Бағрым; бағрым Сапа, ғафу ет. Мин ғайыпшi! Бiз ғайыпшi икәнбiз. Мөржан ишандым аңғар, ол ялған әйтми, көрәсiң мө?

М ө р ж а н. Уһ, жүрегiм жаңа орнына түстi ғой.

С ә р у ә р. Уһ, кiм суң индi, ол яуыз хатынның сөзi.

М ұ ғ а л і м. Бесе кiм? Кiм, жүр, жүр тез қазiр, Жан-тасты табайық, бiлдiрейiк, бiлейiк ол кiсiнi?

Жөнеледi.

Бөрибасар, Бойбермес шығады.

Б ө р i б а с а р (*болысқа келiп*). Ә, болыс, мен Бөрибасар, Бөрибасар! Әздерiң қойған ат! Сен бөриңiң үлкени едiң, мен Бөрибасар екем! Танып қойғанбысың, қалай?

Б о й б е р м е с. Уа, мен Бойбермес! Өлде аузына құдай салды ма екен Бибіштің – Жүзтайлақтың, сені бөрі қып, бізді Бөрібасар қып?

Б о л ы с. Қарақтарым, көресіні көрдім ғой, дәм-тұзым сіңбеп пе еді. Босатыңдар!

Б о й б е р м е с. Е, мен Бойбермес қой! Өз айтқаныңнан өзің қайтармысың.

Б ө р і б а с а р. Сендер қойған атты ақтамасақ бола ма? Дәм-тұзың атпай ма?

Б о л ы с. Өле-өлгенше жақсылықтарыңды ұмытпайын, қарақтарым.

Б ө р і б а с а р (*күзетшіге*). Мықтап бақ. Не жаныңды аяйсың мына болысыңнан. Ол 15 жыл баққан. Қарызы қайда? Дәм-тұзы атады. Не қыласың, байғұс.

Бойбермес екеуі кетеді, аздан соң Жүніс шығады.

К ө р і н і с

Б о л ы с (*дәме қып*). Жүніс қарағым, Жүніс, Жүке!

Ж ү н і с (*күзетшіге қарап тұрып*). Тыңдамаймын, айтпа! (*Күзетшіге.*) Сен, ана жерде, бұлақ басында менің атым түр. Соны алып кел, мен күзетем (*жігіт кетеді.*)

Ж ү н і с. Болды! (*Жылдам кеп шешіп жібереді.*) Жөнел, мына тастың түбінде менің атым түр.

Б о л ы с. Ұмытпаспын, ұмытпаспын (*тас жаққа қарап жұдырығын түйін.*) Бәлем өңшең бөріала!

Жөнеле береді.

Б ө р і б а с а р (*шыға бере*). Тоқта! Тоқта, қатырамын, тоқта! (*Анау қаша береді. Басып салады, болыс серейіп құлап түседі.*)

Тонеке, мұғалім, Жантас, Мөржан, Сөрүәр тағы бірнеше кісі жүгіріп шығады.

Д а ұ ы с т а р. Қашты ма, бұ несі?

- Кім босатты?

- Кім?

Бөрібасар Жүністі көрсетеді.

Ж а н т а с. Неге? Неге босаттың?

Д а у ы с т а р. Неге аттың, неге аттыңдар? Бүлдірдіңдер ғой, ел бетін көрмейтін қылдың ғой, түге, түбімізге жететін болды ғой, енді ұлық. Пөле ме еді іздегендерің?

Т ө н е к е (*ақырып*). Е, қайтушы еді? Аянатын нең қалып еді?! Алдағанын енді көрсенші, міне! Адал болса, неге қашады?

Б ө р і б а с а р. Қашқан соң атпай қайтушы ек? Барып әскер әкелейін деді ғой.

Ж а н т а с (*Жүніске*). Жүніс, жауабын бер мына елдің? Ел емес пе еді қалсын деген?

Ж ү н і с. Ел қалсын десе де әлсін деген жоқ. Көр ана көптің ниетін.

Ж а н т а с. Неге қашырасың?

Ж ү н і с. Кетірейін деген мен. Рас, мен босаттым. Біз ұлықпен алысып жүрміз. Қазақтан жау көбейтіп керек емес. Кеткені ақыл еді.

М ө р ж а н. Істеуін істеп ап ақталады екен!

Ж ү н і с (*ашуланып*). Ақталмағанда қаралайын деп пе ең?

М ө р ж а н. Жазықсыз кісіні де қаралап ең ғой.

Ж ү н і с (*айқай салып*). Уа, қайдасың, Қарсақ-Борсақ, Олжай, Қарсақ, шыға ғой олай болса! Өлейін мен мұның қолында. Қайдасың мен деген ел. Шық мен жаққа, керегі жоқ! Асқан екен бұл Борсақ! Тамам елдің төбесіне шығып. Қатынына шейін басыма ойнатайын ба?

Сырттан шу, айқай шығады. Аттан-аттан деседі.

Ж а н т а с. Ал, жау қаптады, ұста тегіс қаруыңды!

Жұрт жапыр-жұпыр қаруына жүгіреді. Жүніс пен Төнеке қалады.

Т ө н е к е (*Жүніске қатаң*). Әне, жау келе жатыр. Өзің ниетің не? Болдым мен сені естіп. Бөтен ойың болса бетіңнен жарылғасын. Әне, кете бер, бар, жібердім! Болмаса ірітпе елді, білдің бе? Мына Майқанның өлігінен аттап өткен соң, енді өлі-тірінің арасындамыз бәріміз де! (*Ашумен*.) Қылыш үстінде серт тұрмайды, Жүніс, біліп қой. Бер жауабыңды, қайда барасың.

Мылтық тарсылдайды.

Ж ү н і с. Не айтып тұрсың өзін, Тәке! Битке өкпелеп
тонымды отқа салмаймын, мен бірге өлемін. Баста, Жантас!

Ж а н т а с (*шыға кеп*). Е, жүр олай болса! (*Тасқа шығып
айқайлап.*) Мына жақта, мына келеді! Шегіне-шегіне ат
(*Өзі атып-атып жібереді.*) Тәке, Жүніс! Кейін осы шатты
өрлеп, кейін бастыра беріңдер. Біз бөгейміз!

Он шақты мерген шығып жатып атады, шегіне беріседі.

Дөл байлап ат!

Б ө р і б а с а р. Мынау Борсақ үшін! Ұшты ма? Мынау
жазықсыз қырылған кемпір-шал, қан жылаған ел үшін!
Серейді ме? Мынау Қарсақ үшін! Мә, ұлық, мә, төре! Са-
ған, саған атам, қылжиды біреуі тағы да.

Женеліп кетіседі.

Аздан соң ояз, Қыдыш, Нұрқан, Семенов тағы басқа
өскер ілгері шыға келеді.

К ө р і н і с

Қ ы д ы ш (*айнала қарап, жылдам басып болысқа кеп*).
Ойпырым-ай, сүмдық-ай, арысым-ай.

Н ұ р қ а н. Ойбай-ойбай, бау-уы-рым!

Қ ы д ы ш (*оязға*). Кес-кес! Ойбай, тақсыр ояз! Он
мыңнан кес! Төнеке, Жантас басына! Ұстат, дарға ас! Өрте
мына қырылғырдың елін!

Ш ы м ы л д ы қ

Алтыншы сурет

Найзатастың бауыры. Жантастың соңғы бекінген жері. Аз ғана
тоғай, үйілген тас, төрде шаншылған биік жартас, арты көлбеп, үлкен
жар боп сахнаның сол жақ төріне қарай кетеді. Тас бауырында от
жаққан жер. Қазан-ошақ, шоугім, киіз, көрпе, жастық, сүйеулі қару-
сайман. Сахнада Жантас, Төнеке, Мөржан, Ділда, Сөруор, мұғалім,
Бөрібасар, Бойбермес.

К ө р і н і с

Ж а н т а с. Айналаны қусырып келеді, ө?

Т ө н е к е. Қарабұжыр, Көксу, Теректі, Қызылжар
болыстарын тегіс басты. Бастықтарын ұстапты. Жігіттерін

тізіп жатыр дейді! Онда да момын елдің қырғын, шығыны мол. Қыласыны қылды ғой мынау ояз!

М ұ ғ а л і м. Рас па осы хабар?

Т ө н е к е. Рас, анығын жаңа білдім.

Ж а н т а с. Тізе қоса алмадық. Болмаса бұл қанішер ояз, қанішер ұлыққа әлекті салар едік.

Т ө н е к е. Бірінен бірі айырып әкетті. Ел-елдің болыс-биі астынан ит жүгіртіп, үстінен құс ұшырған жоқ па аңқау елдің!

Ж а н т а с. Көр боламыз ғой, басшылық ете алмадық білем. Бір шығар бет, нұсқар жол бар ма? (*Мұғалімге.*) Не істейміз? Не істе дейміз?

Б ө р і б а с а р. Қайда барамыз? Не істейміз? Аңада бір Қытай деп еді, соған кетеміз бе? Мына жақта құм бар дейді, сонда барамыз ба? Әскер бейбіт елді қырып барады.

Ж а н т а с. Ендігі істейтін іс туралы не ойлайсыз?

М ұ ғ а л і м. Білмеймін, еш нәрсе айта алмаймын.

Т ө н е к е. Соғыс созылса патшасы құлайды, азат боламыз деп едіңіз, сонымыз қайда?

М ұ ғ а л і м. Ие, соғыс болып жатыр, ө патша өлі тұр.

Ж а н т а с. Әйтеуір түбі бір саңылау болатын болса шыдап көрер ек.

М ұ ғ а л і м. Түбі болар. Бірақ қашан болар? Ел шыдай ма? Менің ойым онға, саным санға бөлінеді, осыны ойлап. Бірақ, шығар жол көрсете алмаймыз. Қытай алыс. Құм ба? Құмға, алыс құмға көп халықты тағы жеткізе алмаймыз.

Т ө н е к е. Ой, жігіттер, бірдемеге байлайық. Біз ғой, неде болса қайтар жолды кескен кісіміз. Әйтеуір түбін күткен адамбыз. Ел толқыса ықтияры, жіберейік.

Б ө р і б а с а р. Ие, қалған аз ғана ел соның жауабын күтеді.

Ж а н т а с. Болды, ендеше. Елді таратайық та, қалғанымыз екшеліп кетейік. Ерем дегені ерсін, өзгесін, өзгесіне рұқсат. Біз енді қашқын боп күнелтеміз. Сол құмға қарай барамыз.

Т ө н е к е. Байлау осы, соған міне осы отырғаның не дейсің? Еретініңмен баталасамын.

М ұ ғ а л і м. Мен өз басым білмеймін, бөгет болармын деймін.

Ж а н т а с (*тым-тырыстан соң*). Мұғалім, сіз қысылмаңыз. Сізге де рұқсат, бұл күнге шейін ақылыңыздан пайдаландық. Енді уақыт солай болған шығар, бүгін шығарып саламыз сізді. Бұл маңайға тоқтамаңыз, басқа бір жақтан барып шығыңыз.

М ұ ғ а л і м. Түн. Қара түн! Тұяқ серпіп еді. Елді көрсетіп еді. Бишара миллат ө, зұлмат түні әлі баста... Арылған жоқ.

Ж а н т а с. Еш нәрсе етпес. Еттен өтіп, сүйекке жеткен қорлық, зорлық еді. Әйтеуір соған қарсы бір де болса қылыш суырып, оқ аттық. Қалғаны не болса да арман емес. Маңдайымызға жазғанын көріп аламыз.

Т ө н е к е. Өкініш жоқ.

Б ө р і б а с а р. Тәйірі өкініп, неге өкінейік. Кетеміз ана құмға, қолына тіпті де түспейміз.

Ж а н т а с. Міне, осы байлау. Ал, мұғалім, Сәруәр, сіздердің жолдарыңыз болсын. Біз былай көшеміз, сендер енді жолға қамданыңдар.

М ұ ғ а л і м. Әлде окопқа барармын, жігіттерді бастармын, солардың ішінде болармын.

С ө р у ө р. Мұғалім, син шынында да Жантаслардан қаласың, айрыласың міні?

Ж а н т а с. Жоқ. Сәруәр, жолдарың болсын, бөгелме!

С ө р у ө р. Ұят тугілміні?

Ж а н т а с. Олай деме. Біздің жол қиын, ол қашқындық. Апа, Мөржан, осы сендер қайтер екенсің?

Д і л д а. Қарағым, жарығым, өзің біл, өзің айт! Не қыл дейсің?

М ө р ж а н. Қалып қор болғанша, не болса да бірге көреміз, ереміз біз.

М ұ ғ а л і м. Мөржан бауырым, жақсысың, ерсің сен. Жақсы айттың, құрметті қарындасым. Сендей адал, жақсы жар туғызған ел өлмес.

Үш кісі келеді. Көптің елшісі.

К ө р і н і с

І к і с і. Е, Жантас, Төнеке, ақылдасып болдыңдар ма? Ел жауап күтіп тұр.

Ж а н т а с. Немене ел асығайын деді ме?

І к і с і. Асықпағанмен мезгілі өтіп барады. Бір суткенің ішінде келетіні келіп болсын депті.

І к і с і. Сендерді қимағаннан тұр ғой мынау елің. Болмаса ұрланып-жырланып кетіп жатыр ғой өне талайы.

Ж а н т а с. Жарайды, онысына рақмет елдің!

ІІ к і с і. Ел әйтеуір екеуіңнің тілеуінде!

І к і с і. Әскері тағы молайды дейді. Қыдыш пен Нұрқан қазақтан да үш кісі қосыпты. Өздері тағы бастап шығады дейді.

Ж а н т а с (*тұрып тас басына шығып*). Жарайды, мен енді халыққа барып, қайтқысы келгеннің бәрін қайтара-йын. Сөйлесіп екшейін. Сендер: апа, Мөржан, мұғалім, Сөруәр, сіздер де қамдана беріңдер. Қазір жөнелеміз.

Тастан әрі түсіп кетеді, келген үш кісі бірге кетеді. Жұмажан, Жүніс бір жақтан шығады. Арттарынан Бөрібасар кіреді.

К ө р і н і с

Ж ұ м а ж а н. Ассалаумалейкүм! Амансындар ма? Аман жатырсындар ма! (*Мөржанды көріп ұмтылып.*) Мөржан, апатай, зар қылдың ғой бір көруге. Шешең зарлап жатыр. Басыңды қатерге байладың ғой, апатай (*Құшақтамақ болады.*)

М ө р ж а н. Тоқтат! Неғып жүрсің? Қайдан жүрсің өзің!

Ж ұ м а ж а н. Ойбай, сендерді мен іздегелі қашан? Ылғи адасып әбден діңкем құрыған жоқ па, шорт.

Ж ү н і с. Қарауылда отырсам қалқалақтап келе жатыр, алып келдім.

Т ө н е к е (*Жұмажанға*). Қайдан шықтың өзің?

М ө р ж а н. Иә, жөніңді айтшы?

Ж ұ м а ж а н. Ойбай, діңкем құрыған жоқ па іздеп. Әнеугі бір күн жатақтарыңа жаңа жете бергенімде тарсылдап мылтық атылып, жүрегім тас төбеме шықпады ма, шорт. Арада сандалып жүріп оққа ұшармын деп, қайта қаштым.

М ө р ж а н. Бізді не қылайын деп осы іздейсің?

Ж ү м а ж а н. Көрмеймін бе сені, аман-жаманыңды білмей отырамыз ба? Тіпті ана көрі шешең жанымды жағамнан алған жоқ па?

Б ө р і б а с а р. Ал, сарқурай атты, Нұрқанның сарқурай атын мініп жүргенің не?

Т ө н е к е. Не дейді?

М ө р ж а н. Ал, оның не?

Ж ү м а ж а н. Қашып шықтым, о несі екен? Сендерге баратынымды айтқам жоқ, өйтеуір қашқан соң деп сарқурай атты мініп қаштым, шорт.

Б ө р і б а с а р. Сен оны мініп жүргенде өзгелері қайда екен? Шатақан қудың көзі неғып шалмады?

Ж ү м а ж а н. Бөрі тік көтеріле кеткен жоқ па? Ауылда тірі тышқан жоқ. Биенің бас сауымы бола бергенде, желі басында тұр екен, сарқурай атты жылқы қайырамын деп мініп алып, ызғыттым-ау.

Т ө н е к е. Ал, Нұрқандар қайда? Қайда кетті? Әскері қайда?

Ж ү м а ж а н. Жүзтайлақ болыстың өлген жеріне бата оқи кетті, өзі осы арадан жақын екен ғой! Сол жерде құран аудартып, хатым қылдырмақ. Елдің бөрі сонда.

Ж ү н і с. Әскер өз бетімен кетті. Мына Көксу болысына жігіт жөнелтпек дейді.

Т ө н е к е. Неғып бөрі бейбіт бола қалды?

Ж ү м а ж а н. Е, тіпті бейбіт деймін, айтам ғой. Тіпті құлаққа ұрған танадай, шорт. Бұл жақты тоқталды деседі. Жантас пен Төнекенің басына бәйге тігілді, өзге ел азат. Сондықтан қол тарап қайтқалы жатыр деп хабар соғып жүр.

М ө р ж а н. Тағы хабар беріп пе?

Ж ү н і с. Оттапты, о не қылған алып-қашты?

Б ө р і б а с а р. Ел құлағы елу, есітпей тұра ма?

Ж ү м а ж а н. Оларың рас па, тегі, Мөржан апатай? Енді не болса тыныштық болғанша қасыңда болам, шорт. Болмаса ана шешең қарғап-сілеп өлтірер болды.

М ұ ғ а л і м. Онда бұл жерден көшпесе де болар ма, қалай?

Ж ү н і с. Көшем деген кім?

Б е р і б а с а р. Бұнда солай деп қамданып жатырмыз.

Ж ү н і с. Жоқ, көшпейміз, осы күнде қайда екеніңді білмейді, бата оқыр жасап бейбіт жүрген жау анау.

Т ө н е к е. Ей, шырағым, білмеймін. Осы сенгіштікті қойсақ екен.

Жантас шығып тындайды.

Ж ү н і с. Жүре берсең көзге түсесің қайта! Енді ел тарайды, аз кісі боламыз. Әбден ел арылып болған соң, бар-ақ жалт береміз.

Ж а н т а с. Сен өзің еремісің? Солай байлағаның шын ба?

Ж ү н і с. Неге ермеймін? Енді мен қайда бармақпын?

Ж а н т а с. Біз мұғалімді қайтсын дестік, ол кісі жүргелі отыр.

Ж ү н і с. Неге қайтады? Келіп-келіп тастап кете ме?

М ұ ғ а л і м. Менің ықтиярым әлі өзімде шығар, Жүніс әпәндә?

Ж ү н і с. Жан төтті ме екен? Бізден ардақты болайын деп пе ең?

М ұ ғ а л і м. Мен сізді білмеймін.

Ж ү н і с. Ендеше, біліп болғанша кетпейсіз!

М ұ ғ а л і м. Не айтпақ боласыз?

Ж ү н і с. Ақжүрек азамат атанасыз! Қысылған жерде жалт бермексің. Әлде Жүзтайлақ бір көрсем деп айтады дейді. Соған соғатын шығарсың.

М ұ ғ а л і м. Мені хақараттамауыңызды сұрар едім (Жантас, Төнекеге.) Мен сіздермен бұлай ажырасамын деген жоқ едім. Батаға да кірмедім.

Т ө н е к е. Жоқ, мұғалім, біздің сізге ренішіміз жоқ. Жолыңыз болсын, біз батаға кірмеді деп айтпаймыз.

Ж ү н і с. О не қылған бата?

Ж а н т а с. Біз бірге өлеміз деген кісімен баталастық. Мұғалімді өзіміз азат қылдық.

Т ө н е к е. Қырғын болса, бәріміз кеткен жақсы ма? Тым болмаса бірен-саран болса да артымызда айта жүрер қалсын, аман болсын...

Ж ү н і с. Мен неге болмаймын ол батада? Немене, сендер осы жасырынбақ ойнаған кісідей?

1
адамсың. Біздей надан емессің, басқа бір жарыққа шығып кетсең күн көруің де оңай. Біздікі енді тар жол, тайғақ кешу ғой.

Ж ү н і с. Мен неге қалам, не деп қалам?

Б ө р і б а с а р. Ойбай-ау, біз сізді бүйтер деп ойламадық қой.

Ж ү н і с (*Жантасқа*). Ой, шіркін Жантас, сен мені танымай жүр екенсің ғой әлі. Мен естіп келдім. Қарабұжыр қимылына бастық болған адамның бөрін ұстапты. Ішінде мен сияқты орысша оқыған біреу бар екен, білдіңдер ме не қылғанын?

Ж а н т а с. Неғыпты?

Ж ү н і с. Халықтың көзінше дарға асыпты. Асқызыпты анау ояз Казанцев. Оның қолы қатты. Қылышынан қан тамып тұр. Білмеймін бе мен? Мұғалім, саған қайтпа дегенімде де сол болатын, бірақ сен өзің біл.

М ұ ғ а л і м. Мен бұл жақта, бұл уәлаятта тұрмаймын, солай кетермін.

Ж а н т а с. Жарайды енді, біз де аяйды деп жүргеміз жоқ. Біз жазғанын көрерміз, болдың ба, Сәруәр?!

Сәруәр әзір, Мөржанмен сөйлесуде.

Жүріндер, біз де жөнелеміз.

Т ө н е к е. Әйтеуір түбінде бір саңдау болса болды, неде болса қалған өмірді жағаласып өткізем сол ұлығымен, бұзығымен. Болды. Ал, қарағым мұғалім, жолың болсын енді.

Сәруәр әзірлеп Мөржан, Ділда, басқалар қоштасып жөнеле береді. Оны Бөрібасар бастайды. Мұғалім бөгеліңкіреп қалады.

К ө р і н і с

М ұ ғ а л і м (*Жантастың қолын ұстап*). Қош, азаматым, бауырым. Әлсіздігім болса ғапу ет. Қош, қайран ағам, Тәнеке (*Ділдаға қоштасып.*) Қош, ана! (*Мөржанның бетінен сүйіп.*) Қош, бауырым, адал ниет, ақжүрек ұмыттырмас! (*Жөнеле беріп.*) Бірақ, тез көшіндер! Бүгін де болса бұл жерден жөнеліндер!

Жантас қоштасып, шығарып салып, аздан соң қайта кіреді.

К ө р і н і с

Ж а н т а с. Ал енді біз де көшеміз, болындар, киініндер.

Ж ү н і с (*саспай*). Жоқ, мен киінбеймін. Тап осы жерден бүгін алатын жау жоқ.

Т ө н е к е. Бұл жері құрғырды немесіне қымай отырсың?

Ж ү н і с. Апыра-ай, Төке, бала ма едіңіз! Кететін елдің арты өбден сейілсін! Олай беттегенімізді ешкім білмейтін болады деп отырмын! Тіпті болмайтындарың не?

Мылтық атылады.

(*Ішінен.*) Бөгеп отырғаным осы еді.

Мылтық тарс-тарс атылады.

Д а у ы с т а р. Қапта-қапта!

— Түс-түс!

— Пли! Пли!

— Бей! Бей!

Бойбермес пен бес-алты жігіт жүгіре кіреді.

Ж а н т а с. Тос, алдын тос.

Жігіттер мен Төнеке атысып ілгері басып шығады.

Дәл байла!

Өзі де тастан тасқа секіріп бұғып атып жүреді.

Апа, Мөржан, шық тасқа, тасқа шыға бер. Осы биік тастың басымен әрі жоталап тарта бер. Біз бөгеп тастап жетеміз.

Бір топ жігіт артта мылтық даусы шыққан жаққа қарай кетеді.

Тас-тастың арасында бұғып жүрген Жұмажан Мөржанды етегінен тартады.

К ө р і н і с

Ж ұ м а ж а н. Барма, жетті, ерме енді оларға! Өзім алып кетем, сарқурай дайын түр.

М ө р ж а н. Қуарған, не деп тұрсың, Жантастан қалушы ма ем?

Сыртта атыс.

Ж ұ м а ж а н. Қал деймін, шорт, керегі жоқ. Бір қашқыңға талақтай жабысып не құдай атты сені. Әдейі алып қайтқалы келдім, ересің, шорт!

М ө р ж а н. Аулақ менен, ендеше. Сорлы сұмырай. Құлқынына сатылған есік қақты!

Ж ұ м а ж а н. Шын айтамысың, ендеше міне, шорт, байың Нұрқан! Күң қатын қып беремін тура соған (*алысып жібермейді, екеуі де тас басында.*)

Мылтық атыла-атыла жақындайды. Қаша ұрысқан Жантас, Жүніс, Бойбермес тағы бес-алты кісі қайта шығады.

Ж а н т а с (*өр жерде секіріп атады*). Ал серпіле беріңдер, атқа, атқа қарай. Ата отырып шегін, түге, Төнеке, Төнеке, ой, Төнеке қайда?

Қайта ілгері басып бөрін жиып алады. Мылтық даусымен Жұмажан қаша жөнеледі.

Б о й б е р м е с (*Жантасқа*). Саспа, Төнеке аман! Атына барып мінді, Қыдышты сілейтіп кетті, кегін алды. Көрдіндер ме? Бөрібасар Сәруәрды алып құтылды!

Ж а н т а с. Анық па, көрдің бе?

Ж ү н і с. Көрдің бе не дейсің, рас па?

Б о й б е р м е с (*ата жүріп*). Көрдім, кетті, ал біз де кетеміз. Атты әкелеміз, бөгей бер.

Ж а н т а с (*ата жүріп*). Бар жылдам, тез әкпел, әкпел!

Ж ү н і с (*ата жүріп*). Қап, қап! Қысып кетті, молайып кетті. Бері, Жантас, бері, маған, маған таман.

Жантас өр тасқа секіріп атып жүріп, аяғы Мөржан мен Жүніс тұрған тастың бер жақ жотасына, бір мұрыншығына шығып жатып атады. Сонда жан-жақтан, жоғары-төмен орыс-казак қаптайды. Мөржанның ар жағынан да найза көрінеді.

М ө р ж а н (*отыра қап*). Қаптады, қоршады ғой, қош, жаным Жантас?

Ж а н т а с. Тұра тұр, жастығым, жастығым.

Төменнен бір бұрыштан ояз, Нұрқан шыға береді.

Ж а н т а с (*оязға оқталып*). Ә, келдің бе, әйтеуір. Бөлем, қанішер ояз!

Мылтығын қайырып ата бергенде, сыртынан Жүніс
бас салады, тым-тырыс.

Ж ү н і с. Ә, Жантас, бір алысатын кезегім келген еді!
Тосқаным осы еді.

Жантастың мылтығын сыртынан қайыра жұлып алады, жұрт
қаптап шығады. Алдында ояз, Нұрқан. Бұлар төменде.

Ж а н т а с. Ә, сен осындай ма едің?

Екеуі алысады. Жантас Жүністі таудан төмен қарай кеудеден
серейте ұрып құлатып жібереді, артынан мылтығын кезеп тұрған
Нұрқан атып қалады. Жантас құлап түседі. Биіш шығады. Киімі
қаралы, шаршысын шорт байлаған.

О я з (*келіп Жантасты теуіп жіберіп*). Ә, жаман сасық
малай, саған ұлыққа қарсы тұратын керек болған.

М ө р ж а н (*тас басына шыға келіп*). Ал құдай мені де...

Ж ү з т а й л а қ (*селк етіп жоғары қаран*). Ә, жүзіқара,
бақыты күйген сорлы күң, сен әлі де аяғыма шырмалып
жүр ме едің? Әкпеліңдер ұстап ана күңді!

Мұғалімді, кемпірді алып шығады.

М ө р ж а н. Қош, қош, мұғалім ағатай.

Құз тастан атыла секіріп түседі.

Ж ү з т а й л а қ (*тасқа отырып*). Суытып ең бауырым-
ды. Құшағымды серпіп ең, жат!

Д і л д а (*өліп жатқан Жантасты көріп*). Ойбай, жал-
ғызым, жарығым, ойбай, ал, құдай, мені де (*талып үстіне
құлайды*.)

М ұ ғ а л і м (*жан-жағына кезек басын изеп*). Қош,
қош, жарықтығым. Түн еді, меңіреу қара түн еді, үміт қар-
лығаштары! Қанды тырнақ қара жау, темір бұғау шырма-
ды ғой тағы!

О я з (*жылдам басып кеп*). Сен не айтасың. Мен
көрсетермін, көрсетермін, бұл шпион — түрік шпионына!

М ұ ғ а л і м. Көрсетсең көріп алармын, бәлем, сенің де
күнің бітер... Өтер зұлмат түні!

О я з (*қатты*). Таптармын мен сені, өртермін тегіс,
дұшпан!

М ұ ғ а л і м. Дұшпан екенім рас. Дұшпаным сен.

Саған оқ атқан (*Жантасты көрсетіп*) мынау асыл ұлдар!
Өлтірдім дейтін шығарсың! Жоқ, бұл сияқты әр ұлдарың-
ның қолымен біздің де дала дабыл қақты. Сарын қосты,
сол даланың азаттығына біз құрбанбыз.

Н ұ р қ а н (*Оязға*). Ойбай, тақсыр, әлгі Төнеке,
Бөрібасар, Бойбермес аман кетіпті, құсын, қырсын әскер.

О я з (*әскерге*). Қу, ұста! Бұларға қосылғанның бәрін,
бәрін, барлық елді қыра өлтір. Білсін олар Казанцевтің —
ұлықтың жудырығын.

М ұ ғ а л і м. Ажал сағатың соғар. Түбіңе жетер осы
сарын. Тұсау кестің, қанат қақтың, қанат қақтың қайран
елім, жаса, көгер, елім!

Ш ы м ы л д ы к.

С о ң ы.